

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 64

(18651)

2015 чылдың
июнь 16
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>shyntuva@mail.rushyntuva@yandex.ru

РОССИЯ ХҮНҮН — «АЗИЯ ТӨВҮНГЕ» БАЙЫРЛААН

Байырлалдың каасталгазы «Саяннар».

Июнь 12-де күрүнениң эң кол байыр-
лы — Россия хүнүн бүгү чурт-
байырлаан. Бо чылын Россия
хүнн Кызылга эрик кыдыында «Азия
төвүнүн» чараш шөлүнгө эрттиргени
онзагай. Ол хүн Кызылга аажок изиг,
ис хүн болза-даа, ынчалзажок хей чон
мылганы өөрүнчүг.

Байырлал Татьяна Аюрова биле
Отем Писаревтиң интернационал
бүлөзинин бадылгазы-биле эге-
н. Аныяктарның бадылгазының
речилелин байырлыг байдалга
мыскан соонда, чаа тургустунган
бүлениң кижигүннери «Азия төвү»
тураскаалының мурнунга вальстаан,
парны дөргүл-төрели, эш-өөрү, чыыл-
н чон төөгүлүг бадылгазы, чаа өг-бүлө
олганы-биле адыш часкаашкыннары-
биле байыр чедирген.

«Чаңгыс өг-бүлө бис» деп фести-
альга янзы-бүрү чоннарның онзагай
чыылдарын, культуразын көргүскен.
Чаа Тывада амыдырап-чурттап чоруур
янзы-бүрү нация чоннарның төлээлери
ационал идик-хевин кеткен, чонунун
онзагай чаңчылдарын, культуразын,

национал аш-чемин таныштырган.
Ында кыргызтарның, армяндарның,
моолдарның диаспоралары киржип ту-
рар. Орус культура төвүнүн төлээлери
орус чоннун чаагай чаңчылдарын
көргүскени бир онзагай. Ында само-
варлар, төгөрүк далганнар, дойдан
кылган суй белектерни делгеп салган,
сонурган көрген чонну квас суксуну-
биле хүндүлөп ашкарып-чемгерген. А
тыва чоннун онзагай чаңчылдарын Тыва
культура төвүнүн чогаадыкчы коллективи
бараалгаткан. Тыва национал идик-хеп-
ти, эт-херекселди, каасталгаларны, суй
белектерни көрүкчүлөр тудуп, сонурган,
сүттен кылган ак чемни амзап, тыва оюн-
нары ойнап танышканнар.

Байырлалдың кол кезээ «Хааннар
аңнаашкыны» тураскаалдың баарына
туктар парады-биле эгелээн. Туктарның
эң-не улуу — узуну 60, дооразы 30 метр
Россияның тугу дыка чараш салгына
киискип турду.

Тыва Республиканың Баштыңы —
Чазааның Даргазының байыр чеди-
ришкинин ТР-ниң Дээди Хуралдың
(парламентиниң) даргазы Каң-оол Даваа

чонга чедирген: «Шолбан Валерьевич
Москвада Россияның Президентизиниң
байырлыг хүлээп алышынында,
ынчангаш ооң байыр чедирген чылыг
сестерин хүлээп алырын чөпшээрер
көрүңер. Бистиң чуртувус онзагай, ооң
делгем девискээринде 193 аңгы-аңгы
нациялар чурттап турар. Канчаар-даа
аажок улуг этниктиг болгаш культурулуг
хей-янзылы — бистиң кол өнчүвүс. Ооң
херечизи — «Чаңгыс өг-бүлө бис» деп на-
ционал культура фестивалы. Бо чанында
чыгып келгенивис чараш скульптурлуг
комплекс база ооң херечизи-дир. 1964
чылда Тываның Россияга каттышка-
нынга тураскаадып, чурукчу Василий
Деминниң эскизинге үндөзилеп кыл-
ган тураскаалды тургускан болгай.
Бөгүн бурят чурукчу, скульптор Даши
Намдаковтун төлөвилели-биле кылган,
чаарттыг тураскаалын көрүп тур бис.
Республиканың юбилейинде кыргыз чу-
рукчу Ибрагим Жусупов «Мээң бажыңым»
деп мрамор тураскаалды кылып бер-
ген. Эрик кыдыының чаартылгазын
Новосибирскиниң тудугжулары кылган.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

ТР-ниң Чазак Бажыңына Россия
хүнү байырлалга тураскааткан хуралга
Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оол күрүне
шаңналдарын тывыскан. Сөөлгү чыл-
дарда улуг байырлалдар бүдүүзүндө
бодунуң ажил-херээниң аайы-биле көскү
чедишкinnerлиг кижилерге күрүне
шаңналдарын тыпсыры эки чаңчыл
апарганын айтыпшаан, Шолбан Кара-
оол Россия хүнү — Ада-чурттуң кол
байырлалының бүдүүзүндө хей мур-
накчылар, ал-сурагылыг кижилер-биле
ужуражыры улуг өөрүшкү-дүр дээрзин
демдегеп, чыылганнарга изиг байырын
чедирген. Диңмиттиг адыш часкаашкын-
нары-биле чыылганнар аңаа харыылаан.
Кайгамчык бедик сеткил-хөөн-биле
байырлалды уткуп турарын чугаалааш,
регионнун удуртукчузу республиканың
чедишкinnerинге болгаш ажилчын
планнарынга доктааган.

«Чугаа кадында-ла чурттуң удуртук-
чуларының бистиң республикавыска
онзагай хамаарылгазын демдеглей бээр-
дир мен, ол, шынал-ла, ындыг. Чурт
бистиң республиканың тургузукчу күжүңге,
ооң курлавырынга бүзүрелдиг. Төптүн
дуза, деткимчези-биле Тыва Россияның
экономиказының төлөптиг черин эзлей
бээр дээрзинге бүзүрөп турар. Ындыг
бүзүрелди чедип алыры амыр эвес. Ын-
чангаш бо нарын үеде ол бүзүрелди амгы
салгалдарывыстың мурнунга бадыткаар
дээш ажилдаар ужурулуг бис» — деп,
Шолбан Валерьевич чугаалаан.

Федералдыг Чазактын шийтпири-би-
ле он чылдың дургузунда регионче 150
миллиардтың инвестицияларын кириери
көрдүнгөн. Республиканың 2025 чылга че-
дир социал-экономиктиг хөгжүлдөзиниң
планынче Тываның бүгү шийтпирлеттин-
мейн турар нарын айтырылганы киргени
улуг чедишкinner-дир дээрзин ол онзалап
айткан. Ол улуг документини РФ-тиң
Чазаның апрель 17-де бадылаанын-
дан бээр кыска үе эрткен-даа болза,
баштайгы түңнелдер көстүп келген. Эң
кол төлөвилел Кызыл—Курагино демир-
орук шугумунун тудуунга хамаарыштыр
каш хонук бурунгаар чугула шийтпирлер
хүлээп алдынганын дыңнаткан.

Улуг Тиилелгениң 70 чылының ба-
йырлалына КУР даргазы Си Цзиньпин
келгеш, Москва-биле 30 ажыг чөпшээр-
режилгелерге ат салган. Ооң аразында
Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук
тудуунга киржилгезинге доктааган.

Байырлыг ужуражылгага Тываның
Баштыңы 18 чаңгыс чер-чурттугларывыс-
ка күрүне шаңналдарын тывыскан. Олар-
ның аразында Мөңгүн-Тайгадан муңчу
малчын Арина Кара-ооловна Лопсанга
«РФ-тиң көдээ ажил-агыйының алдарлыг
ажылдакчызы» бедик атты, «За спасение
погибавших» деп медаль-биле Саян
Танды-оолович Доржуга, кооперацияның
хоочуннары Галина Степановна Белен-
кова, Нина Кирсановна Кожевникова,
библиотека ажылының хоочуну Хой-
Саар Мөңгеевна Иргитке «Россия биле
Тываның 100 чылының» юбилейлиг ме-
дальдарын болгаш ескелерге-даа аңгы-
аңгы күрүне шаңналдарын тывыскан.

РОССИЯ ХҮНҮН — «АЗИЯ ТӨВҮНГЕ» БАЙЫРЛААН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Интернационалчы өг-бүлө туткан Татьяна Аюрова биле Артем Писарев.

Кижилерниң чаагай чоруу дээш шак мындыг интернационалчы найыралдың, сорулгаларның чаңгыс демниң болгаш кады ажилдажылганың чижектерин бистиң республикадан хөй-биле адап болур.

Чазак Даргазының байыр чедиришкенинде 80-90 чылдарда комсомолчу тудугларга бүгү чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан келген тудугжуларның республиканың сайзыралына кириштирген үлүг-хуузу демдеглээн, аңаа бадыткал кылдыр «Московская» уруглар садын, Ангарский бульвар, Иркутская кудумчуларын адаан.

Россия чонунуң чаңгыс демнииниң бир бадыткалы — Ада-чурттуң Улуг дайынына тиилелгези. Ол улуг байырлалды май айда Россияга база делегейниң дыка хөй чурттарынга демдеглээн. Россия хөй национал чонубиле Улуг тиилелгени чедип алганында Тываның кириштирген үлүг-хуузу демдеглээн.

Бо чылдың сентябрь айда эртер 1-ги Аныяктар Форуму база хөй чонну каттышты-

Моол диаспораның төлээлери.

рар. Делегейниң чоннарынга Тываның төөгүзүн, культуразын, чайгаар бүткен бойдузун таныштырып база ооң камгалалын, туризмниң сайзыралын, аныяктарның сайгарлыкчы чоруун дээш хөй-ле айтырыгларны аңаа сайгарар.

Каң-оол Даваа Чазак Баштыңының, Дээди Хуралдың депутаттарының мурнундан чыылган чонга байыр чедирип, ак-көк дээрни, кадыкшылды база ааскежикти күзээн.

Кызыл хоорайның 15 школачыларынга күрүнениң хамаатызы болган паспорттарны байырлыг байдалга тывыскан. Кызыл карттыг паспорттарның даштында РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгунуң чуртуун сиилбээн. Кол документтин холунга алган школачыларның мурнундан Темир Ткачев сөс ап, чуртунуң төлөптүг хамаатызы болурун даңгырагалаан.

Россия хүнүн байырлыг концерт уламчылаан. Аңаа хоорайның Орус культура, Тыва культура төптөрүнүн, национал диаспораларның база янзы-бүрү

Россияның хамаатызы паспорттарын холга алганнар.

уран чүүл коллективтери киришкен. Көрүштүг чараш концертти Тываның күрүнө ыры болгаш танцы ансамбли «Саяннар» дооскан.

«Азия төвүндө» болуп турар хемчеглерден аңгыда, Совет Тываның 5 чылы стадионунга школачыларга «Хөглүг чарыштар», «Хөм бөмбүк» футбол маргылдаалары, «Шупту стартер» деп чиик атлетиканың чарыштарын база «Мээң Россия» деп асфальтыга чуруктар конкурзун эрттирген. Туристер ордузунга «Мен, сен, олар — найыралдыг өг-бүлө» деп бичии кызылчылар аразынга шүлүк мөөрейинге 50 хире уруг «Кызыл», «Россия, Россия!», «Тыва деп чүл?», «Мээң төрөөм чуртум» дээш, оон-даа өске чер-чуртка тураскааткан шүлүктөрнү шээжи-биле чугаалап мөөрейлешкен.

Алдынай СОЯН, Чиңгис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Орус культура төвүнүн чогадыкчы коллективи.

Бюджет акшазын ажыктыг ажыглаар

Бюджеткүүселдезиндүүнар хөй-ниитиниң хуралы эгелээр чап кадында сандай чанынга кожоларым — Каа-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазының оралакчызы Галина Сарыглар база Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Мерген Анай-оол-биле бюджет дузазы-биле эрткен чылда кол-кол эки чүнү кылып алганын сонуургап четтигитим. Галина Яновна:

Бүрен-Бай-Хаакта уруглар садынга 50 олуттук немелде тудуг; Бүрен-Хемде садты эде туткан; Сарыг-Септе — чаа сад; Бүрен-Хем суурда — фельдшер-акушер пункт; Сарыг-Сеп иштинде 6 млн. рубль өртектег 2 километр орук. Ону шуптузун республика бюджет-биле муниципалдыг бюджеттен деңге акшаландырган. Мерген Кыргысович: Ишти-Хемде спорт залдыг ийи каът школа; Арыг-Бажында — ФАП; Шагаан-Арыгга 145 уругга сад, өскүстөр бажычы...

Эрткен 2014 чыл Тывага Россия-биле демнежилгениң 100 чылын демдеглээн, онзагай, хайымныг, юбилейлиг, солун чыл болган. Россия Чазак ооң-биле холбаштыр федералдыг бюджеттен улуг дузаламчыны көргүскенин билир бис. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда, кожуун, суурларда кандыг тудуглар туттунганын, чүнү бүдүрүп алганывысты-даа адап, санап канчаар, удуртукчу даргалар шуптузун отчедунга чугаалап, телевизорга көргүзүп турар болгай. Экономика сайыдының оралакчызы Аида Артына илеткелинге эң улуг тудугларның санында кадет училище, Азия төвүнүн архитектурлуг ансамбли деп адаан. 86 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү ажыглалче киришкен, оруктар туттунган. Илеткелден алырга, чаңгыс 2014 чылда 2010-2013 чылдың хемчээлинге дең тудуг ажылдары кылдынган болуп турар.

Улетпүр бүдүрүлгези 11 хуу өскөн, ажыктыг казымалдар — хөмүр-даш, алдын, даг-дүгүнүң тывыжы улгаткан. Одалга-энергетика адырында база чедиш-кинер бар: электри энергиязын 23 хуу көвүдеткен, ол дизель электростанциялар күжү-биле неметтинген энергия болуп турар. Чадаана — Кызыл аразының электри шугумнарын чаарткан. Республиканың энергия талазы-биле айыыл чок чоруунга Ак-Довурак биле Шагаан-Арыгга чаа котельнаялар тудар дээш оларның төлөвилел-смета документациязын 428,56 млн. рубль федералдыг субсидия дузазы-биле белеткээн. Энергия чедишпезин болдурбас сорулга-биле ТЭС-2 деп төлөвилелди уламчылап турар.

Инвестиция хемчээли улгадып турар болгаш 2013 чыл-биле деңнээрге, 13 хуу өскөн (ниити инвестиция капиталы 16,2 млрд. рубль). Ооң 58 хуузу ажыктыг казымал байлактарга онаажып турар, артканы — электри энергиязы, газ, суг, өөредилге, коммунал, социал ачы-дузалар. Кызыл кожуун, Каа-Хем, Улуг-Хем, Танды болгаш Кызыл хоорайны инвесторлар хаара тударынга «пилоттук» шөлдер деп санаан болгаш улуг идегелдерни олар-биле холбап турар.

Чер болгаш өңчү ажыгла-лындан бюджетче шору акша — 21,5 млн. рубль кирилдени алган; ооң иштинде өңчүнү хөдөлүзүн дээш 8,8 млн., чер участоктарын сатканы дээш 12,7

млн. рубль кирип келген. Шак ынчалдыр ажыл-агыйның адыр бүрүзүн алырга, өзүлдө болгаш чедишкенин бар.

2014 чылда каттыштырган бюджеттин ниити орулгазы 22 млрд. 633 млн. 600 муң рубль болган. Ооң 75 хуузу — федералдыг бюджеттен эгидилге чок дузаламчы. Боттун орулгазы 5 хуу көвүдээн. Чарыгдары: 23 млрд. 637 млн. 900 муң рубль. Моон көөрге, 1 млрд. 4 млн. 300 муң рубльди арттыр чарыгдар болуп турар. Ынчап келирге, ол артыкка чарыгдар акшаны чээп алганы билдингир, ооң ужуң республиканың өрөзи — 180 млн. 200 муң рубль. Саң сайыды Орлан Достайның илеткелин дыңнаарга, ол өрени эвээжеткен, харын-даа Сибирь федералдыг округта өрөзи эвээш регион болуп турар.

Хөй саннардан улустуң бажы дескине берген чадава, ынчангаш социал адырны, бистиң амыдырал деңгелин көрүп көрээлиңер. Чоннуң каттыштырган ниити орулгазы 52 млрд. 261 млн. 200 муң рубль. Моон санап үндүрерге, чурттакчы чоннуң бир кижизинге-ле 13 928 рубль орулга онаажып турар. Ооң-биле чергелештир ажыл чок кижилерниң саны 17900 кижилер, мурнуку чылдан 4,3 хуу эвээжээн деп турар. Бо берге байдалды чавырылдырар дээш республика бюджетинден 26 млн. 500 муң рубльди чоруткан, ооң дузазы-биле хөй ажы-төлдүг 43 кижилерге тургустунуп алган, 9 муң ажыг кижилер түр када ажылдарга кирген, инвалидтерге 69 ажыл-чын олутту дерип берген. Кадык камгалалында, өөредилге, культура адырларында акша-шалың немешкен.

Шак мындыг ниити хуралга, бюджет күүселдезин хөй-ниитиниң, чоннуң төлээлери дыңнааш, сайгарып чугаалажып, санал-оналдарын, бодалдарын илереткени, ажылды канчаар үнелээни эң чугула болуру чугаажок. Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш көдээ черлерниң оруктарын грейдер-биле калбартып дескилевейн турарына хамаарыштыр айтырыг көдүргөн. Саң сайыды Орлан Достай аңаа хары кылдыр акша чедишпезин чугаалаан. Ындыг-даа болза бо чылын кожууннар оруктарын септээринге Орук фондундан 16 млн. рубль көрдүнгенин, а федералдыг субсидия 234 млн. рубль болуп турарын дыңнаткан.

Ол-ла Хөй-ниити палатазының кежигүнү Татьяна Санчаа Тыва Чазактың ажылын эки деп санап, өөредилге адырының акшаландырышкыны чогуур деңгелге хандыртынып турганы дээш Саң-хөө, Өөредилге яамыларының ажылын мактаан. Моон соңгаар «чедир акшаландырбаан» деп билишкенин турбазын күзээн.

Танды кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Светлана Псарева республикада губернатор төлөвилелдерни, В.Путинниң «май айның чарлыктарын» чедимчелиг боттандырып турарын демдеглээн. Хөй каът бажыңнарның капитал септелгезин кылып турары, ооң акшаландырышкыны 28 млн. рубль болганын эки деп үнелээн. Тываның Чазак республиканың бодунуң орулгазын улгаттырар талазы-биле контролду күштелдирерин күзээн.

Тыва Республиканың Хоо-

чуннар чөвүлелиниң дарга Сагаан-оол Долгар үндө чылдазында контрол шы эвезин, чамдык сайгарлыкч орулгазын эвээш акша каш, артканын чагаа хав берип турарын шүгүмчүл Орулгазын улгаттырып апт кожууннарны шаңнап-макт чугула деп саналдаан.

Дээди Хуралдың саң экономика, инвестиция бо сайгарлыкчы чорук комитет кежигүнү Маргарита Чүл ниитизи-биле бюджет шын септинип турганын демдеглээн. Моон-даа соңгаар ооң а хөдөөгизин билдире бол дээштиг ажыглаарын күзээн.

Аныяктар парламентиз кежигүнү Станислав Оюн к черлерге барып ажылды аныяк эмчилер болгаш балларга мурнунда берип тур ышкаш, чурттаар оран-сава дып, тудуп алыр акшаны бэ уламчылаар бе деп сонуур. Саң сайыды Орлан Достай сорулгага федералдыг бюджеттен 15 млн. рубль көрдүнгө аңаа немештир республика бюджетинден база ол хире шаландырышкыны тыва дыңнаткан.

Улуг-Хем кожуун чагырганың даргазы Мерген Анай-Тыва Чазак чаа туттунган жыйнаары, ооң санында өл уругларның оран-савазын э три четкилеринге кожар аж дарны кылып турар сайгар чыларны акша-биле детк практиканы катап тургузар күзээн.

Бюджет күүселдезиниң дыңнакчылары ниитизи-биле Т Чазак болгаш ооң тус-тус яам лары 2014 чылда эвээш э ажилдарны кылганын демде леп, ол ажилдарны 2015 чыл база чедишкенин уламчы боттандыраарын күзээн. Ылгы республиканың көдээ ч леринге ыяш болбаазырад бүдүрүлгелерни, сүт-бара фермаларын, турисчи баазал ны, кат-чимис аймаан дүрү доңулар цехтерни, тууйбу бү рүлгезин эңдере тургузар чоннуң амыдырал деңгелин кончук чугула. Эрткен чыл анализтеп тура, турган част рыгларны, четпестерни ката тавайн, оон өөредилгени ал ужурулуг. Чижээ, төптөн келл акша-хөдөөгизини чедир ажыл шыдавайн, дедир эгидер ч орукт частырыг дивес аргажа Ону акшаландырышкыны ор келген деп чылдаганаанары та рымча чок. Ындыг байдал канч тургустуна бээрл, Москва чогуур яамылар-биле тапт ажилдап өөренир херек.

Отчеттук бо чылдың ча ты эртер деп барды, эртк чылын планнап, эгелеп алга ажилдар, ылаңгыя тудуг-суу бо чылыг үеде шапкынчы ужурулуг. Улуг хоорайларда каа каът бажыңнарны үш-дөрт а туда кааптар шалыпкын пра тиканы ажыглаар херек. Кызы хоорайда черде бажыңнарны көвейин көрбөс бе, кыжы найысылалдың ыжынга алб гар чыгы болгай бис. Ынчанга өртээ барыктыг хөй каът социа чуртталга бажыңнарын, уругла садтарын арбыдадыр тударычу гула. Мен база номчукчуларны төлээзи болганымда, кызы күш-биле долдуруп алган, ара деп чыып алган акша-хөдөөгизин чонга ажыктыг ажыглаары күзеп каайн.

Надежда ЭРГЕЛ

ТР-ниң Дээди Хуралының ажил-албаны

ЫРАККЫ МӨҢГҮН-ТАЙГА АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ СОНУУРГАЛДА

Сонгукчулары-биле ужурашканы эрттирип, чонун чагыг-сүмелериниң түсүлдезин хыналдага ап, түсүскү эрге-чагырга-биле сырткы харылзааны тудуп ажилдаары Тыва Республиканың Дээди Хуралының амгы чыыгының депутаттарының кол ажил-чорудуу болу бергенин билер бис.

Бо удаада республиканың кол хойлужудулга органының комитеттер даргалары, оларның оралакчылары болгаш Аппараттың ажилдакчылары кирген хей кижилер составтыг бөлүк Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожунуна ажил-агийжы сургакчылаашкын кылып четкенер. Июнь айның эге хонуктарында планнаттыг ажил-херектерни муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органның ажилына, оон аразында Дээди Хуралга хойлужудулгага хамаарышкан эгелекчи саналдарны боттандырып, муниципалдыг тургузугнун нормативтиг-эрге-хоойлу баазанын тургузарына арга-сүмени кадып, кожунунун чурттагы чону-биле ужуражылганы депутаттар эрттиргенер.

Кадыг-ширин агаар-бойдусу Мөңгүн-Тайга кожуну ажилын бөлүктү чылы-биле уткуп алган: дүүн чаа-ла хар чаапкан ачкан кожун төвүнге аяс дээрден чайнап, чылыг хуннер эгезин. Найысылалдан барык-ла 100 хире километр ыракта чыдар кожун төвүнге чедир хуннун хейли орукка эрткен-даа бол, орукка чараш бойдус-чурумалы сонуургап чорааш, черниң

дагларлыг бойдус-чурумалын чарашсынып доктаап турары хоруглуг, чүге дизе кызыгаар кезээде хайгааралда... Орук ара тарбаганның көк бөрүлөр, дас куш Мөңгүн-Тайганың ылгавырлыг дириг амытанары-дыр бис дээрзиг бо-ла таваржыр...

Кызыл-Хая суур — эрескежээ ишчилери-биле хейге билдингир суур. Хей талалыг ажил-агийжы «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгесинде дээрзи хейнү чугаалап турар, оон аңгыда көдээ ажил-агий бүдүрүлгелери база хууда малчыннар — кожунунун чоргааралы. Парламентиниң даргазы Каң-оол Даваа биле аграр политиказы, чер, өнчү-хереңги хамаарылгалары болгаш экология комитетиниң даргазы Радислав Наважап олар бирги ээлчегде чүгле Тывада эвес, Россияда билдингир «Мөген-Бүрен» КУБ-тун ажилын бо удаада сонуургап четкеннери ол.

Ажил-агийда бо хуннерде 903 баш бода, 18,1 муң баш шээр мал бар. Малдан алган продукциязын болбаазырадыр биче хемчээлдиг цехтерде суурнун чурттагы чонун хаара туткан. Хемчээл эът, тыва үскен далган, сарлыктан саржаг, өреме, эжегей дээш,

ажыл-агийны шуудадып, цехтерни ажадыптар болза, ажилда хаара туттунган 150 кижиге база сезоннуг ажилдарда 50 кижиге немей ам-даа ажилчын олуттар тургустунарына удуртукчу быжыг бүзүрелдиг.

Кожунун чагырыкчызы А.С.Шомбул биле бүдүрүлгениң удуртукчузу Ө.С.А.Ооржак келген даргалардан федералдыг болгаш республика бюджетинде

комитетиниң даргазы Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар, Саң-хөө, экономика, инвестиция политиказы болгаш сайгарлыкчы чорук комитетиниң даргазы Александра Хаяевна Донгак, Айыыл чок чорук, эрге-хоойлу болгаш кызыгаар айтырылганын талашы-биле комитет даргазы Виталий Монгушевич Бартна-Сады, Конститушчу-эрге-хоойлу политиказы болгаш күрүнө тудуунун талашы-биле комитет даргазы, Дээди Хуралда «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның фракция даргазы Виктор Григорьевич Глухов, Социал политика талашы-биле комитет даргазының оралакчызы Ульяна Байыр-ооловна Монгуш, Дээди Хуралдың депутаты Эрес Михайлович Хуурак боттарының адырларының аайы-биле ужуражылгаларны эрттирген.

А.Х.Донгак кожунунун саң-хөөжүлери-биле ужурашкан. Кожунунун саң-хөө эргелелиниң начальниги С.К.Бады-Очур кожунунун каттышкан бюджетиниң планын үндүрүп көргүзүлгелериниң болгаш үндүрүп хамаарышпас орулгаларының дугайында дыңнадыгы кылган. Кожунунун сайгарлыкчылары-биле ужуражылга үезинде биче бизнести эгелээринге шаптаразыннар, үндүрүлгелер болгаш өске-даа чидиг айтырылгаларга хамаарышкан ажык чугааны чоруткаш, арга-сүмени берген.

В.М.Бартна-Сады бирги ээлчегде кызыгаар заставазына чедип, хууда состав-биле ужурашкан. Кызыгаар заставазында хууда составтын 50 хуузу тывалар дээрзин начальник илеткээн. Кызыгаар дамчыштыр мал оорунун, малды өске күрүнө киир кадарар таварылгалар бо-ла болгулаарын кызыгааржылар илеткээн. Ону болдурбазы-биле кожунунун удуртукчызы биле тус черниң депутаттары сагындырыг-тайылбырлыг ажилдарны доктаамал чорудуп турарын бүзүрөткен.

Сөөлгү үеде чырык айтыры чидиг айтырылганын бирээзи апарганын «Энергетика» МУБ-ка чорааш, А.Т.Конгар билип алган. Оон чылдаганын тодарадып, четпестерни дарый чайладыр даалганы ол берген. «Дорож-

ник» КУБ-ка чорааш, оруктарны чогуур байдалда септеп кылып турза-даа, орукчулар март айдан бээр шалың акшазын албаанын дыңнаткан. А тудуг талашы-биле ажилдар шалыктын чоруп турарын эскерип болур. Оларның бирээзи — өскүс уругларны чурттаар оран-сава-биле хандыраарының талашы-биле программа күүсеттинип, ам удавас 10 бажыңны ажилгалга киирери — эки көргүзүг.

Мөңгүн-Тайга кожунунун Төлээлекчилер хуралына методиктиг дузаны көргүзери-биле В.Г.Глухов муниципалдыг эрге-хоойлу актыларына мониторингини чоруткан. Оон кожунунун Хуралында «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының кижигүннери-биле ажилчын ужуражылганы организастаан. Мугур-Аксының дизельдиг станциязының, «Ширээ» КХН-ниң, «Комфорт» мебель салонуна ажилдары-биле танышкаш, арга-сүмелерни база берген.

Ажил-агийжы сургакчылаашкынның түңнели болур төнчү ужуражылга кожун чагыргазының бажыңына эрткен. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) даргазы К.Т.Даваа хойлужудулга ажил-чорудулгазының, Россия Федерациязының Федералдыг Чыыжының Федералдыг Советинге Тыва Республиканың хуннериниң эрткениниң дугайында солун дыңнадылганы кылган. Ол ышкаш Россия Федерациязының Чазаның хуралына хүлээп алдыганы Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдизинге хамаарышкан чамдык доктаалдарны катап база таныштырып, оон боттанылганының, республиканың инвестиция политиказының, улуг дээн тудуг төлөвилелдериниң дугайында, оон аразында Кызылдың аэропортуна уждуп-хондурар дилиндринге, «Кызыл — Курагино» демир-орук тудууна, «Енисей» М-54 федералдыг автооруктуң өскертинген угланышкынына тодаргай тайылбырларны берген.

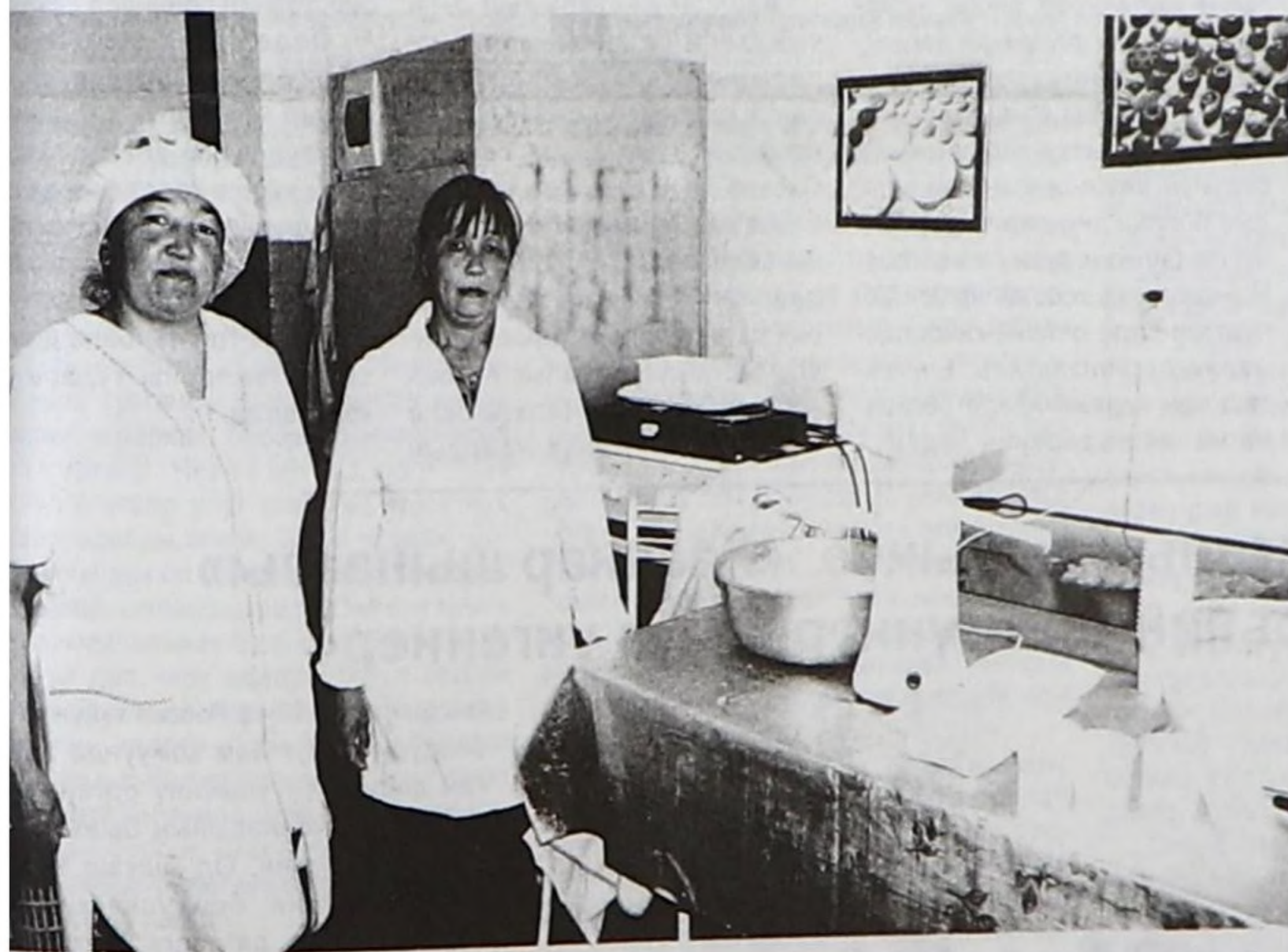
Кожунунун чурттакчылары Мөңгүн-Тайга кожунун каян черле чырык шугумун шөөрин, кожунунун девискээринге эң дүрген Интернетти каян киирерин, кожунун төвүнге суд-медицина экспертизаның салбырын тургузарының дугайында дилеглерни киирген. Ол ышкаш республиканың ниити билгит школаларында тыва дылдың башкылаашкын шактарын кандыг чылдагаан-биле кызырганыл дээн ышкаш айтырылганы база салган.

Ол-ла ужуражылга үезинде К.Т.Даваа парламентиниң комитет даргаларына көдүртүнген айтырылгаларга хамаарыштыр харыыларны бээр даалгаларны берип, оон түңнели-биле республиканың Чазанче тодаргай санал-оналдарны киирерин дыңнаткан.

Кожунунун чагырга бажыңына эрткен хурал соонда, спорт залына баскетболга эш хуунун спортчу маргылдаазы-биле Дээди Хуралдың Мөңгүн-Тайга кожунун хуннери доозулган.

Айлаң МОНГУШ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

аан безин билбейн чедип кел-болдус.

Кожунун Дээди Хуралдың нерин эрттирериниң чурумун тала шагда-ла дугурушкаш дылаан болгаш ажил шагы лээр билек бүгү хемчеглер ителештир эгелээн. Ынчанмайн чаар, ол хире ырактан келгеш, м безерек шал-бул ажилдап ш чоруй баар эвес...

Кызыл-Хая — ажил-ишчилерниң чурту
ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) дарга-К.Т.Даваа баштаан бөлүк дыг-кыйыг Кызыл-Хая суур-эртенгиниң 6 шакта-ла ишчилер. Кожунун төвүнден ажыг километрде-даа болза, ай деңгелинде 2600 бедикте арга чедери ындыг амыр эвес. К дургаар кызыгаар чагылары үлгүлү, кадыр-кадыр бедик

өске-даа тыва чөмчөрдү бүдүрүп, ону чонун калбак херегелеринче садып киирген болгаш хоомай эвес орулганы ап турарлар. Сөөлгү үеде чаа технологияларны ажыглап тургаш, тыва йогуртту база бүдүрүп эгелээни солун. Ону чүгле боттарының чиг эди-биле кылып турары макталга төлөптиг.

Чоокку үеде мал согар болгаш балык болбаазырадыр биче цехтерни ажадыр деп турарын ажил-агийның удуртукчузу Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак сонуургаткан. Чүгле ол дериг-херекселди садып алырына 1,3 млн. рубль негеттинип турар. Бир эвес оларны ажадыптар болза, сарлык болгаш инек тудуп турар 94 санныг малчын кодан-нардан малдың продукциязын долдузу-биле болбаазырадыр болур арга тургустунар. Бир эвес

уксаалыг төрүүр малдың баш санына көрдүнген дотация акшалаңдырышкынын үезинде боттандыраарына дузудан кадарын дилээнер. Дээди Хуралдың депутаттары ону боттандыраарын аазааннар база ол ышкаш ажил-агий-биле танышкаш, чаа тудуглар кылырына деткимче кылдыр 3 тонна азы 60 шоодай цементини садып алырына дузалаарын демдегеп алганнар.

Депутаттар Кызыл-Хая сумунун активи-биле ужурашкаш, парламентиниң чоокку үезиниң сорулгаларын болгаш ажил-чорудулгазын таныштырып, сонгукчулардан чагылгарны хүлээп алган.

Ол үеде...

Кожунун төвү Мугур-Аксына комитеттер даргалары — Энергетика, тудуг, транспорт болгаш чуртталга-коммунал ажил-агий

АЗИЯ АНЫЯКТАРЫНЫҢ ШУУЛГАНЫ — ТЫВАГА

Азия аныяктарының бирги шуулганының федералдыг оргкомитетинин кижигүннери Тывага келгеш, форумнуң ажылының кол углаанышкыннарын тодаргайлап чугаалашканнар.

Орус географтыг ниитилелдин болгаш Аныяктар херектеринин федералдыг агентилелинин, ол ышкаш Уралдың экономика-тиг күрүне университетинин деткимчези-биле эртер бо улуг байырлалга Россияның аңгы-аңгы булуңнарындан база Азия чурттарындан 600 хире аалчылар кээп киржир. Сентябрь айның ийиги чартында болур тус шуулганга белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Федералдыг оргкомитеттин кижигүннери сенатор Оксана Белоконовун удуртуп, газы-биле азийжи аныяктарның бирги форумунун эртер хемчеглерин болгаш каяа эрттирерин шилип алганнар. Ажылчын бөлүктүн составында «Россияның аныяктарының сайгарлыкчы ажылынга дуза көргүзүр төп» деп эргелелдин директору, Аныяктар херектеринин талазы-биле федералдыг агентилелдин федералдыг программаларның удуртукчузу Артем Давыдов, Уралдың күрүне университетинин аныяктар болгаш социал программаларның проректору Елена Годовых, форумнун модератору Ольга Волкунова олар киржип турар. Журналистер-биле ужуражылгага сенатор Оксана Белоконов оргкомитеттин ийи хонук ажылдаанының түңнели-биле форумнун ажылының кол сорулгалары, үндезин концепциязы, ниити хевири база ажылдың төңчү түңнели илереп, хүлээп алдыган болгаш төлевилелдин киржикчилеринге арга-дуржулга солчурунга таарымчалыг, чаа билиглерни шиңгээдип аар арга турар деп медеглээн.

Уралдың күрүне университетинин проректору Елена Годовыхтын бодаалы-биле аныяктарның форуму Азияның географтыг төвүнге эртер болганда, тыва чоннун төөгүзүн, езу-чаңчыларын, культуразын камгалап арттырган программа ажылдап кылдырган. Оң бир чижээ, «Культурлуг өңчү байлаан камгалаарының орук картазын» демнежи кылыры болур. Тус айтырыгны канчаар шиитпирлээринин чогумчалыг оруун төлевилелдин киржикчилери тывар ужурулуг. Форумнун база бир углаанышкыны — чурт иштинге, даштыкка республиканы төлээлелтер, оң адын билдингир кылдыр алдаржыдыптар онзагай туризм маршрутун ажылдап кылыр, чаа туристтик коопаларны ажыдар. Аныяк лидерлернин санал-онал солчулганының үезинде көстүп кээр чаа төлевилелдер, онзагай бодаалдар, планнар форумнун ажыктыг салдары, көскү түңнели ол болур. Оон ыңай солун чүүл — амгы технологиялар тергилелинин үезинде кижилерге чедип турар медээлерден камгаланырының аргалары. Ону дозуп болурун, канчаар айыыл чок болдурунга өөренири, чугаалажып, саналдар, бодаалдар солчулганын эрттирер. Делегейде, социал четкилерде бар медээлерни шын ажылгаар талазы-биле «орук картазын» кылып, тургустунган айтырыгның шын харызын тодарадып чугаалажыр. «Ногаан технологиялар» деп экологтук төлевилел аныяк чогаадыкчыларны, инженерлерни чаңгыс черге чыып, экология айтырын, чижээ, хөмүр-даш тывыжын бойдуска айыыл чок кылдыр канчаар шиитпирлеп болурун чугаалашкан ужуражылгага чалай бээр. Азия аныяктарның тус шуулганының кол углаанышкыны

кылдыр «Сен — сайгарлыкчы сен!» деп программаның удуртукчузу Артем Давыдовтун ажылын адап болур. Ол республиканың 15 аныяк сайгарлыкчылары-биле ужурашкан, чедиишкенин ажылдың эге билиглеринге өөретен: «Сайгарлыкчы ботидепкей болгаш эгелекчи санал — экономиканың шимчедикчизидир. Тыва дугайында чугаалаар болза, туризм болгаш ачы-дуза чедирилгезинге багай эвес ажылдап ап болур арга бар. Ынчалза-даа силернин алдын болур эң бүзүрелдиг талаңар — төөгүңер болгаш турар чериңер. Бо талазы-биле эки бодамчалыг тургустунган туристтик маршруттар Тываны Сибирьге, чуртка экономиктиг көргүзүлгелер талазы-биле бирги черге үндүрүп болур».

Чурттуң регионнарындан аныяк сайгарлыкчыларны, чаа эгелеп чоруурларын-даа бут кырында быжыгып туруп алганнарын-даа, арга-дуржулганын солчуру-биле чыыр деп планнап тур бис. Джек Мадан еске даштыкыдан эвээш капиталдыг бизнесменнер база кээр. Оларның сорулгасы — аныяк тыва сайгарлыкчылар-биле дуржулга солчуру, оларга менторлар болгаш дагдыныкчылар болуру. Бир эвес сонургал ийи таладан болур болза, Тывага боттандырар ажыл-херектерни сайзырадырының кооперациязынче кады кирер. Ындыг чугаалажышкыннар үезинде лекцияларны, тренингилерни, мастер класстарны организаастаар. Ол чорук аныяк сайгарлыкчыга бодунун ажыл-херээн сайзырадыр болгаш ону улгаттырынга чугула билигни, дуржулганы бээр. Чыышка өске хоорайлар болгаш чурттар-биле онлайн-кирилдерни организаастаар. Ынчангаш оң киржикчилери регионнары хөгжүдеринин чедииш-

кинниг кейстеринин баштайгы көргүзүлгери-биле таныжар аргалыг болур. Санкт-Петербург болгаш Москва эвес-даа болза, регионнары канчаар хөгжүдерин, регионнар административтиг арга-шинээн канчаар ажылдап турарын болгаш чурттакчы чоннун ажылдаар күзелин канчаар хандырып турарын көргүзери биске эргежок чугула.

Фортсайт-сессияларга кандыг углаанышкынның сайзырап болурунун баш бурунгаар саналгаларын, кайы адырда ажыл долуга эвес, а кайызында перспективтиг дээрзин көргүзүр, Тываның сайгарлыкчыларының болгаш чалатканнарның киржилгези-биле Тываның туристтик рынокка ачы-дузаны, киржилгезин шимчедире-биле оң солун овор-хевирин тургузар бүгү айтырыгларны сайгарар. Ук девискээрге бизнес объектилеринин болгаш оң кандыг-бир углаанышкыннарын инвестициялаар аргаларының айтырыгларын инвест-сессияларга чугаалажыр.

Ажылчын бөлүк чыышты эрттирер черни болгаш шөлчүгештерни баш бурунгаар тодараткан. Оргкомитеттин планнап турары-биле ажыдышкын болгаш хаашкын дыка калбак хемчээлдиг болур болгаш хей-ниитинин кичээнгейин хаара тударынга республиканың бүгү культурлуг арга-шинээн ажылгаар.

Азия аныяктарының 1-ги чыыжына белеткел айтырыгларының талазы-биле парлалга конференциязының түңнелдерин үндүрүп тура, сенатор Оксана Белоконов демдеглээн: «Тываның Баштыңы бо айтырыгны шыңгызы-биле тургузарын дааскан, аныяктар хемчеглерин организаастаар талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг Аныяктар херектеринин талазы-биле агентилелдин база Уралдың

күрүне университетинин бы деткимчези-биле чижек: «Азияның интеллектуалдыг дыны» деп аттыг бистиң чыыс эң-не бедик деңгелге эр дээрзинге бүзүрээр мен».

Журналистер-биле ужу жылгазынга Оксана Белоконов дерация Чөвүлелинде ажылы хамаарыштыр каксы чугаа кылган. Россияның Чазаа хүлээп алганы Тываның 2 чылга чедир комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлгези планының шимчээшкени д: Тываның Баштыңының да газы-биле ол элээн ажылда киржип, документида айтылган пункт бүрүзү ажыл, эгелээринде шаптаразыны тургустунмазын дээш хөдө турар. Тывадан сенаторлар сана Белоконов биле Мер Ооржактың онза кичээнгейини аарыглар эмнелгези, тудуу, Каа-Хем суурда спортк плекс тудуу, Тываның гуманитарлыг болгаш социал шинчилел институтунун бажыңының э кылыр тудуу болгаш өске-д айтырыглар туруп турар.

Амгы үеде сенатор Оксана Белоконов Кызыл — Москва аразының дорт рейзин федералдыг бюджеттен субсидиялаар талазы-биле айтырып шиитпирлежип чоруп турар, о чедип алыр болза, пассажилерге билет өртээ-даа чигээ рейстернин саны-даа немежир.

Федерация Чөвүлелини кижигүнүнүн камгалап болга айыыл чок чорук талазы-биле чорудуп турар элээн хей ажыдары чуртка кадет өөредилгези хөгжүдери, шериг тематиказы-биле холбашкан берге айтырыгларны шиитпирлээр болгаш айыыл чок чорук талазы-биле даштык харылзааларны тудары-бил холбашкан.

Ыдыктыг Хайыракан дааның кырынче «Хааннар шынаазы» археологтук лагерьниң кижигүннери база үнгеннер

«Хүндүлүг хей националдыг республиканың чурттакчылары! Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Тываның альпинисчи ниитилелинин болгаш ОГН-ге хамааржыр «Хааннар шынаазы» делегей чергелиг археологтук лагерьниң мурнундан силерге Ыдыктыг XIV Далай-Лама башкының ыдыктааны Тывада ыдыктыг черлеринин бирээзи Хайыракан дааның Он-Кум арт кырындан Россия хунунун байырлалы-биле изиг байырны чедирип тур бис. Бистиң чонувустун хей-аады бедик-ле болзунам!» — деп Улуг-Хем кожуунун Хей-ниити чөвүлелинин бижимели Вконтактеда арынында чырыттыган.

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич, Силернин тура-сорукуту, турум болгаш мога-шылаг чок ажылыңарны болгаш күш-ажылчы чедиишкениңер бистерни, улуг-хемчилерни, хей-аат кирип турар. Бис Улуг-Хем кожуунун Хей-ниити чөвүлели Силернин чогаадыкчы эгелээшкениңерни чүгле бүгү тала-биле деткир эвес, а бистиң республикавыстың чечектелишкени дээш ону боттандырарыңа идепкейлиг нептередикчилер болур бис. Силерге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, өг-бүлелерге чаагай чорукту күзедивис!» — деп, альпинистер болгаш археологтар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга бижээн.

База ол ышкаш Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазы Мерген Анай-оол хей-ниитинин эгелекчи саналдарын бүгү талазы-биле деткивишаан, хөгжүдүп турарында демдеглээн.

Улуг-Хем кожуун чагыргазында Хей-ниити чөвүлели биле Улуг-Хем кожуунда даг туризмниң клувунун удуртукчузу, «Тыва Республиканың ирбижи» М.К.Кыргыстың баштааны-биле 2015

чылдың июнь 13-те Россия хунунге алдар болдуруп, Улуг-Хем кожуунда Хайыракан даанче үнүүшкүннү организаастап, Россияның чоннарының быжыг чаңгыс демин көргүскен. Ол ышкаш экологтук кижизидилгени: бойдуска хумагалы хамаарылганы, дагларга болгаш ыдыктыг черлерге хамаарыштыр улусчу езу-чаңчыларны сагырын, амыдыралдың кадык овор-хевирин суртаалдап, спортче аныяк-өскенни хаара тудар, хей-аатты бедидип, быжыг тура-сорукуту хевирлеп, спортчу мергежилди улам сайзырадыр сорулганы акцияның кижигүннери мурнунга салган турган.

Ыдыктыг дагже үнүүшкүн үезинде Он-Кум арттын кырында субурганны долгандыр девискээрни аштап-арыглан, дагга мөгейгич болгаш үнүүшкүннү киржикчилеринге арыглашкын езулалын эмчи-хам Семен Арашович Балган кылган. Дагнын шыпшыында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың туктары киискиткен.

Альпинисчи үнүүшкүңге 49 киж киришкен, оларның аразында «Хааннар шынаазы» делегей чергелиг археологтук лагерьниң Тывада казыышкыннарында киржип турар Москва, Смоленск, Саратов, Красноярск, Нижний Новгород, Москва болгаш Оренбург областардан төлээлери база бар.

ДУРЖУЛГАЛЫГ ЭШТИҢ УЛУГ ДЕТКИМЧЕЗИ

Эрткен чүс чылдың алдан чылдарында школа дооскан соонда «Тываның аныяктары» солунун редакциязынга корреспондентилеп ажилдап эгелээн. Бир-ле катап ажилдаа-ла каш хонуп, кусту-даа эки танывас чорумда килдизим эргелекчизи Василий Борохоевич Монгуш: «Сургакчылап чоруурум ол, бижи алган чүлүңү дөө кожа өрээлде Григорий Ивановичке номчуттуруп алыр сен» — деп каан чүве. Тыва дылда бижээн чүлдү чүс дарга канчап номчуур чүве ирги деп каан бодап каан мен.

Сирип кылган чүлүмнү кезээлик доозупкаш, ол өрээлде бакыладым. Иле эр-херээжен улус олурар чораан. Чүс херээжен бухгалтер бар, а эр кижилүбеди. «Григорий Иванович кайнаар кан чорор?» — деп эң кыдында орган кайдан айтырдым. «Бо-дур» — дээш, аргада орган аныяк эрже айтытты. «Чагаан айдан алдың бе, кай, көрээли, Кара — иш, ол Григорий Иванович деп аныяк ага менче чазык-чаагай көрнүп келди. Дым Кара-даа эвес чүве, бир кижиле салчап турар акый боор бе?» деп чавышаан, ажилдап кылган чагаамны суп бердим. Ону номчуп орап аразында с аттыг тыва дарганы топтап көрдүм: «Мэң мага-боттук, аныяк-даа болза, бажы арыксап чоруур, чазык шырайлыг кижиду. Мээң кылган ажилымны төндүр чааш, эки дээн одуругларны онзалап иделгээш, арай «соора барган» черимни дыка эптиг айтып берди. «Эде илдеаш, чара бижээш, парладыр сен, соонда ылап номчааш, катап эккел, алып бээр мен» — диди.

«Тываның аныяктарының» комсомол дидаралының килдизинин эргелекчизи таныжылгам ынчаар болган. Ооң адын Күстүгүр Күдерекович Сат болган. Ол Чөөн-Хемчик кожуунунун үг-шыктыг Хөндергейге 1938 чылда түтүнгөн. Сурагыл эртемден, чогаалчы, дыраачы Монгуш Борохоевич Кенин-саңның чаңгыс суур чурттуу. Григорий нович деп атты аңаа та кым чогаадып енин айтырарындан эпчосунган мен. «Стан айтырарымга бир орус эштиң бодунуу-биле «Григорий Иванович» адап турганын дыңнап алган аныяк пдакчыларның бирээзи ынчаар адай ен дижир. Черле ынчаш, эрги тыва ыл езугаар улуг кижинин адын чык дыр адаары эпчок, ойзур чораан, ынчаңчылды ол үениң аныяктары аажок ырлар, ынчангаш редакцияның аныяк пдакчыларына бодундан улуг кижини үгүр деп чарт адаары берге болган. а Григорий Иванович дээрге дыка и, ону чоорту кады ажилдап турар, таныыр-билер кижилери, оон туржук иштин ишти Анчымаа Дакаевна безин ын адай берген. Шак ынчаар ол ат К.К. ын амыдыралының сөөлгү хуннеринге ир артып калган.

Ол чылдарда комсомолдун ажилдыралына, аныяктарының эгелээш-еринге хамаарышкан «К. Сат» деп еспондентинин ат салганы чүүлдери хөй парлааттынып турган, оон аңгыда шыл дугайында лириктиг сонеттерни дыка хөйүнү бижээн, чалыы назын, р үениң кайгамчык амыдыралын ал-аажок улуг хемчээлдиг шүүлүктөрүн ол парлааттылаан. Ооң бижири аяны ай, кижини хаара түдүп кээр чораан. налистикаже баштайгы базымны кы-эгелээн кижиге меңээ улуг дузаны ол үскен дээрзин кайын уттур мен. Мээң ип алган чүүлдеримни үе харамнан-чынап бээр, арга-сүмезин кадар, риалды бижириңни, авторларның аларын ажилдап кылырының аргала-а өөредир, «Аныяк-ескенге улуг улус имче көргүзөр ужурлуг» деп, ол санап ан.

1969 чылдың декабрьда шериг ал-ындан халажып кээримге, Григорий нович «Шын» солунда редакторнун акчызы болуп ажилдап турар чораан, изээн. Мени көрүп кааш, биеэги чаңы-чазык мендилеп, улус акым ышкыш кускаптап, шериг хүлээлгени кайы

хире күүсеткенимни айтырып пат болган. «Шеригден «Тываның аныяктарына» парладып турган чүүлдерини номчуп турдум. Бижириңге өөрени берген-дир сен, солун ажилыңа сундулуун илдең-дир, эр хей. Ам сууруңче, ада-иенче чанар сен ыйнаан. Ооң соонда маңаа бажың-балгат айты-рыын шиитпирлеп алгаш, чедип кел, бо редакцияга кады ажилдаар бис, солун чер болдур ийин» — деп, ол мени чалап турган.

«Бажың айтырыын шиитпирлээр» дыка узамдыккан, чүгле 1975 чылда «Шын-га» ажилдаар аргалыг болган мен. Кели-римге Григорий Иванович редакторнун ораакчызы хевээр болду. Ол шагда улус ажил солуп, ол-бо маңажыр эвес, редак-тор-даа бодунун орунунга чыл-чылы-биле олурар, ораакчы база шимчеш дивес үе чүве.

Ынчан негелде мындыг турган: коррес-пондент кижиле бижээн чүүлүн, ажилдаан чагаазын машинага арыг кылдыр парла-каш, баштай килдизинин эргелекчизинге номчулар, оон соонда редакторнун боду азы оон ораакчыларының бирээзи ном-чуур. Солун арнынга парлаарыңа чедир чамдыкта хилинчектиг үүлени ээлээр сен, материал килдис эргелекчизинге, азы редакторга (ораакчыларын база кыска-зы-биле редакторлар дээр турган бис), оон туржук харысалгалыг секретарьга таарышпас болза, катап кылыр. Мээң ажилымны Григорий Ивановичке берип каар болза, дыка амыраар мен. Ол кижини чанынга олуртуп алгаш, «Бо фактыны мын-чаар ажыдар болзуңа кандыг-дыр, Кара» — дээн соонда бодунун арга-сүмезин бере-ле бээр. Ооң чугаалап турары, шынап-ла, чөп, харын-даа профессионал деңнел та-лазы-биле дыка бедик болур. Шак ынчаар бижээн чүүлүмнү Григорий Ивановичиниң дузазы-биле «септеп», «чамап» алгаш, үндүрүп алыр мен, ону өске өөрүм-даа, номчукчулар-даа мени эки бижээн деп мактаарлар. Дагдыныкчымның күш-ажылы оон хажызынга артып каар. Мындыг чүүлдү көргөш, бир-ле очулдурукчунун мынча дээн сөстөрүн эпти-ле сактыр мен: «Бодумнун эң эки бодамдарымны, эң ча-раш сөстөрүмнү өске кижиге берип келген мен». Ол, шынап-ла, ындыг, чогаалды очулдуруп орган кижиле очулдурган дилыңга тааржыр кылдыр сөс-домакты дилеп тып тургаш, чараш, билдингир кылдыр очулду-рар болгай, оон түңнелинде номчукчулар чогаалдың авторун тергип эки бижири кижиле деп үнелээр. А очулдурукчунун төккөн дери, үндүргөн күжү хажызынга артып каар. Бо удаада база ындыг, мээң материалымны хоюглажып каан Григорий Ивановичини ынчан безин кым-даа оон ажылы дивес турган.

Григорий Иванович чээрби ажыг чылдарның дургузунда ораакчылап ажилдаан. Бир хүн оон шүүлүктөр, рас-сказтар бижири ажылын канчаар күүседип турарын сонуурган мен.

— «Дүжүмет» ажилче кирерге хоржок чүве-дир ийин, Кара. Хамык үе солун ажы-лын кылып турунда-ла эртер. Аныяктар солунунга ажилдап, азы борта бөдүүн ажилга турган болзумза, элээн кашты бижири кааптар турган боор мен. Редакто-рувус Валерий Севилбаевич Шарави база чогаалчы кижиле, ол база солун ажылы мени түдүп чий берди деп хомудап орап чораан — деп харыялаан.

— Өске ажилче шилчириңниң дугайын-да дилегден кирип көрүңерзе?..

— Хоржок, мени партия обкомунун бюрозунга бадылап каан болгай, ындыг айтырыг тургузуп келиримге «дизикчи», «ырбакчы» дээш баар, мени бо албан-дужаалче сүмелзээн Севилбаевичке база эпчок апаар, ам канчаар, бо үүлени эдилээр болган-дыр мени ийин — диди. Ол сөстөрдөн Григорий Иванович чүгле бодун эвес, кады ажилдап орап удуртукчузунун ат-алдарын база бодап чоруур кижиле-дир дээрзин билдим. Солун ажылынга бодунун амыдыралын бараалгадып келзе-даа, «К. Сат» деп авторнун чүүлдери-даа, шүүлүктери-даа солунга чоорту ховар-ла үнер, апарган, шак ынчаар ол «көзүлбес мергелжилдин кижилеринге» санаткан.

— Чүге чугаалажып орган кижилерни «Кара» деп адаар силер. Шупту улустун ады Кара эвес-ле болгай? — деп бир хүн оон айтырган мен.

— Кижиле бүрүзүн ынча дивес болгай мен, меңээ келген аныяк кижини чассы-дып, хүндүлөп «чараш-кара» деп адаарым ол-дур ийин. Сени, кара тыва кижини, «сарыг» азы «кек» дээр мен бе? Чараш кара дунмам дээним ол-дур — дээш, сеткилиниң ханызыдан каттырды. — Харын бир эки танырым-даа болза, улуг албан-дужаалдыг дарга кижиле чугаалажып оргаш, «кара» депкеш, дыка эпчосунган мен. Өршээлдиг болган, ол херекке албайн барган хире.

Ооң дыка хөй аныяк журналистерге дузаны көргүзүп чораанын база катап дем-деглээйн. Оларның бижээн чүүлдеринге тергип эки эдилгелерни кылып каарга, номчукчулар авторну мактаар, оон туржук редакцияга болган «летучкаларга» безин бижээн кижини демдеглээр турган, аңаа дузалашкан, чүүлдү быжыдыр ажилдаа-рынга дуза чедирген кижиле Григорий Иван-ович болгай. Онзагай чүве чүл дээрге, Григорий Иванович ол дээш хомудавас, оон эдил, «септеп» тургаш, үндүргөн ма-териалын улус үнелээр, ол автор-биле деңге өөрүүр чаңчылдыг чораан. «Сээң дузаң-дыр ийин, Григорий Иванович» — деп чамдыкта аңаа чугаалап турган мен. «Ажырбас, бодун эки бижээн сен» — деп удур мени мактап каар. Ол ындыг арга-биле редакцияның эргинин чаа артап кел-геннерге эгзэртинмес улуг дузаны чедирип чораан. Шынап-ла, оон кылды келгени бо буюнныг үүлени кымга-даа эскертинмес болгай, а ол дээш оон сеткили черле хому-давас, «ажылым-дыр» деп каар.

Ооң-биле кожуннарже сургакчы-лаарга кайгамчык-ла. Райкомнарның, кожуннарның удуртукчуларын таныыр болур, оларның-биле чугаалажырының эптии аажок. Бир ынчап хөөрежири тур-гаш, чай кадында «Мээң-биле аныяк ажилдакчы кады чоруур болдур ийин, ол кижиле бо, аңаа ажил-агының байдалын чугаалап берип, дузадан кадып көр, Кара. Мен өске черге баар апардым» — дээр. ындыг чымчак аастан кым ойталаар боор, кижиниң салган айтырыгларына олар долу харыыны бээрлер. Ол бүгүнү хонар өрээливиске кезээ бижири аар мен, Григорий Иванович дун ортузунга чедир-даа болза, номчааш, чүнү чедир айтырып албаанымны тайылбырлап бээр. Материалдың дээштииниң, оон кандай сөс-домаа-биле улусту хомудатпазының, оон-биле чергелештир шүгүмчүлелдин чөптүг болгаш чидиг болурунун дугайында үргүлчү сагындырып чораан кижиле.

«Шын» солун редакциязынга он ажыг чыл дургузунда кады ажилдап келген үемде Григорий Ивановичиниң шөлээп алгаш, санаторий, курорт, оон туржук аржаан безин барып турганын көрбээн мен. Сөөлгү чылдарда ханының базыш-кынын улгаткан деп чоруур апарган кижиле, ол хиреде кайнаар-даа чорбас. Анчымаа Дакаевна бир катап биске: «Акынарны,

Григорий Ивановичини, курорттап көр деп сургап көрүңер, дунмаларым, ка-дыкшылы баксырап турар, ол хирезинде мени тоовас-тыр» — деп келген чүве. Ооң аайы-биле даргавыс шөлээп ап турда, хан базышкынын курортка эки эмнээр ди-йин дээш рекламалар көргүскен бис. Ол хүлүмзүрээш, кижиниң чурту дег эм кайда боор, артыш хайындырып ижи алырымга-ла базышкын кудулай бээр дээн янзылыг чүве чугаалааш: «Оон орунунга ном очулду-рар мен, улуг дыш алыр черим ол» — дээш, каттырып каан.

Ооң өөнүн ишти Анчымаа Дакаев-на Григорий Ивановичиниң идегелдиг сүмелекчизи, дузалакчызы, харын-даа быжыг чөлөгүңижи чораан. Чаңгыс суурга төрүттүнгөн, чаңгыс класска өөренип чо-раан бо ийи аныяк кижиле Кызылга күрүнениң башкы институтунга кады өөренип кир-геннер, ону дооскаш, өг-бүлө тутканнар. Оон соонда Григорий Иванович журналист мергелжилче кирип, «Тываның аныяктары» солунга ажилдап эгелээн. Ол Москвага, СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын доозуп, ийиги дээди эртемни база чедип алган. Анчымаа Дакаевна база чогаал аймаанга сундулуг болгаш дыка хөй чыл дургузунда Тываның ном үндүрер черинге ажилдап чораан. Сезен чылдарның эгезинде ол партияның Ново-сибирскиде дээди школазының журналис-тика факультетин дооскан. Олар иелээ шилип алган мергелжилдине шынчы болуп, амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир ол-ла черлеринге ажилдап чорааннар. Күш-ажылга бердинген чоруктун көскү үлгөрин бо ийи журналист көргүскен деп хөөредиг чок чугаалап болур. Олар үш кай-гамчык кыстарлыг. Оларны Роза, Ирина, Марина деп адаар. Ирина биле Марина Кызылда аңгы-аңгы адырларда ажилдап турар. Улуг уруу Роза венгр кижиле өг-бүлө туткан, Венгрияда чурттап чоруур.

«Шын» солунун амыг-даа, эрткен-даа юбилейлеринге хамаарыштыр дыка хөй авторлар-даа, журналистерниң боттары-даа сактышкыннарын бижири, оларны өөредип чорааны, журналистиканың берге ажилына чаңчыктырганы дагдыныкчы-ларын хөйү-биле адап турар. Оларын, шынап-ла, тергип журналистерни дем-деглеп, оларын алгап турары чөп. Ын-чалза-даа ийи он чылдың дургузунда редакторнун ораакчызы албан-дужаалга ажилдап тургаш, арга-сүме берип чораан өөреникчилериниң Григорий Ивановичини чамдыкта утту кааптарын канчап-даа таа-рышпас деп бодап чоруур мен. Дыка хөй ажилдакчылар боттарының ол чылдарда-гы дагдыныкчыларын адап тура, детким-чезин ап чорааны Күстүгүр Күдерекович Сатты демдеглөвейн баар чораан, ол дээш, бодум хуумда, дыка хомудаар мен.

Улуг дуржулгалыг, эки сеткилдиг да-дыныкчым үш чыл бурунгаар, өөнүн ишти Анчымаа Дакаевнаның мөчээниң соонда ийи хире чыл болганда, амыды-ралдан чарлып чоруткан. Ол кайгамчык кижини эш-өөрү, дөргүл-төрелдерин улуг кажыдал-биле сөөлгү оруунче үдээн. Хөй чыл дургузунда ажилдап келгени «Шын» солунун коллективни, чаарттыңан-даа болза, оон солунга улуг салышкынын ут-паан, ам-даа үнелеп чоруур ажилдакчылар база келгеннер.

Кады ажилдап, чогаадыкчы ишке-даа, амыдыралчы дуржуллага-даа хөй чүүлдерни өөренип алганым Күстүгүр Күдерекович Сатты эскертинмес мерге-жилдин кижизин деп санапас мен, ол «дөрткү эрге-чагырганың» дыка хөй тө-лээлериниң идегелдиг дагдыныкчызы, 90 харлаан «Шын» солунун сайзыралын-га, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг салышкынын кириген эш-тир, оон адын солунун төөгүзүңге алдын үжүктөр-биле бижири ужурлуг бис. Дуржулгалыг журналистин ат-алдары ка-жан-даа хөлегеже кирбес!

Дангыт ЧЫДЫМ,

Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың алдар-лыг ажилдакчызы.

«АЗИЯ ТӨВҮНҮҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Хостуг хүреш Тывага 1958 чылдан эгелээш сомалаттынып, сайзырап эгелээн-даа болза, ол амгы үеде база аныяк. Чүге дээрге үе аайы-биле аңаа со-нуургалдылар, тренер-баш-кылар, мөгелер боттары чаа чүүлдерни доктаамал кирип, ооң аргаларын, дүрүмнерин, езу-лалдарын улам байыдып, чараш хевир кирип сайзырадып турар.

Хостуг хүреш бистиң республикада тыва хүрештиң соонда эң-не нептереңгей спорт хевиринге хамааржыр. Спорттун бо хевиринге «Азия төвүнүн» шаңналы дээш маргылдааны 1972 чылдан бээр Кызылга эрттирип эгелээн. Аңаа баштайгы үеде республиканың аңгы-аңгы кожуннарындан шилиндек мөгелер, кожавыс Хакасияның, Красноярск крайның, Кемеровонун, Моол Арат Республиканың шилиндек командаларын тыва мөгелер чалап ап турган.

Ооң соонда 6 чыл эрткенде, 1978 чылдан эгелээш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күш-культура болгаш спорт комитеди ону Бүгү-эвилел маргылдаазы кылдыр бадылаан. Ынчангаш ол чорук хостуг хүрешти Тывага оон-даа эки сайзырадып, бедик мергежилдиг хостуг хүреш мөгелерин белеткээринге улуг идилиги болган.

Кажан «Азия төвүнүн» шаңналын Бүгү-эвилел чергелиг кылып каарга, аңаа деңзи бүрүзүңге чемпионнаан, ийги черни алган мөгелерге «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп атты тыпсыр апарган. Ооң уламындан дыка хөй тыва мөгелер хостуг хүрешке «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп бедик аттарны ССРЭ дүшкүжөге чедир, 1991 чылдан эгелээш бо хуннерге чедир «Россия Федерациязының спорт мастери» деп аттарны чедип ап турарлар.

«Азия төвүнүн» шаңналы дээш маргылдаа чоорту чүгле Бүгү-эвилел деңгелдиг эвес, а харын делегей чергелигулуг маргылдаа апарган. Ооң тодаргай херечизинге бо чылдың июньнун 12-13 хуннеринде Кызылдың Сүбедей аттыг спорт комплекзинге «Азия төвүнүн» шаңналы дээш болган хостуг хүреш маргылдаазының шуулганындан көрүп болур. Ук маргылдаага бо удаада Красноярск крайның, Саха-Якутия Республиканың, Хакасияның, Новосибирск, Кемерово областтарының, Тыва Республиканың, кожавыс акы-дуңма Моолдун, Азербайджанның, Арменияның, Грузияның, Казахстанның шилиндек командаларындан ниитизи-биле 178 хостуг хүреш мөгелери киришкеннер.

Хостуг хүрешке Россия Федерациязының бирги чери дээш Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназының чемпионнады, Сибирь федералдыг округунун «Азия төвү» дээш делегей чергелиг маргылдаа бистиң республиканың найысылалына чаңгыс эвес удаа болган. Ол чорук чүнү көргүзүп турарыл дээрге тывалар чүгле эки хүрежи билир эвес, а харын улуг-улуг маргылдааларны бедик деңгелге организаптап, эрттирип шыдаарының, ону шиидип билир судьяларның бар апарганының тодаргай бадыткалын, херечизин эрткен дыштаныр хуннерде Сүбедей аттыг спорт комплекзинге болуп эрткен маргылдаадан көрдүвүс.

Маргылдааның кол судьязы хостуг хүрешке делегей чергелиг судья Меңги Санаа болду. Мөгелерниң хевис кырынче үнүп кээриниң мурнунда тыва чоннун езу-чаңчылдарын сагып, игилге тыва аялгаларны аныяк оол хевис кырынга үнүп келгеш, күүсетти. Ооң соонда «Азия төвү» шаңнал дээш делегей чергелиг маргылдааның төлээлери чыскаалып алгаш, залга үнүп кээрге, «Саян» ансамблдин артистери ак кадактарын сунуп, оюн, көргүзүүн, танцы-самын оларга бараалгатты.

Хостуг хүрешке «Азия төвүнүн» шаңналы дээш маргылдаа Бүгү-эвилел хемчээлдиг апаргандан бээр 37 чыл болган оюнун маргылдаазын көөр дээш келген хостуг хүрештиң аарыкчылары, көрүкчүлөр хевис кырынга үнүп келген мөгелерниң аваангыр-кашпагай хүрежин магадап көрүп, аразында чугаалажып ордулар. Бо үениң иштинде ол маргылдаага кандыг ат-алдарлыг мөгелер хүрешпээн

сандр Хертекович Доржунун улуг спорт-биле байырлажып, тренер ажылынче шилчээниниң байырлыг езулалы болган.

Тываның ат-алдарлыг, төлөптүг огулунун ол үдээшкин байырлалына киришкен уян сеткилдиг улустун карааның чаштары бүлдөнөйнип бадып-даа турганын ынчан көргөн бис. Республиканың хөй-ниитизи, мөге эш-өөрү, өске хоорайлардан келген ат-алдарлыг тренерлер, мөгелер Александр Хертектинг адресинге чылыг-чымчак сөстөрүн, сактыш-кыннарны хөйү-биле чугаалап, белек-селектерин-даа сөңнеп, байырланчыг байдалга тудусканнар.

Эң сөөлүндө Александр Хертек «Хүреш» стадионну шыгырт долдур олурган чонунун мурнунга үнүп келгеш, күдүк базып мөгейип, хүрежи чораан хевизиниң кырынга дискетенип олурупкаш, ону чыттап каан. Ол үеде ооң сагыш-сеткилинге чүү хайнып, дойлуп турганын чуга-

Сүбедей аттыг спорт ордузунга болган «Азия төвү» маргылдааның үезинде Айдың Отчуржаптың ээлчеглиг тиилелгези.

лаары берге. Стадионга олурган чон шупту олуттарындан туруп келгеш, үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле Төрзэн Тывазын бүгү делегейге алдаржыдып келген ат-алдарлыг огулун шак ынчаар тренер ажылынче үдээн.

Үстүндө бижээним езулалды чоокта чаа – Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустун кайгамчык улуг Тиилелгезиниң 70 чыл болган оюнга база Россияның Маадыры, тыва чоннун чоргааралы С.К.Шойгуга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазына мөгелер езулал кылып, шупту мөгелер шөлчө үнүп келгеш, күдүк базып, тыва чоннун езу-чаңчылдарының бирээзи – мөгейини кылырга чоргааранчыг чорду. Ынчангаш уттундуруп бар чыдар ол улуг хундүктелдиг езулалды моон-даа соңгаар уламчылаары күзөнчиг.

Июнь 12-13 хуннеринде Сүбедей аттыг спорт ордузунун хүреш залына болган «Азия төвүнүн» шаңналы дээш делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдаазына тыва мөгелер өске черден келген мөгелерден ылгалып, эки хүрештилер. 57 килограммга 45 мөге хүрешкен. Бо деңзиге Арзыл Артыш-оол – бирги, Эрес Оюн – ийги, Назын Чүсүмаа биле Кемероводан келген Белек-оол Күжүгет үшкү-дөрткү черлерни ээлзэннер.

61 килограммга чемпион ат дээш хүреш Саха-Якутия Республиканың мөгези, Аныяктар аразына 2012 чылда

Тыва хүреш маргылдаазына шүүлген Сайын-Белек Түлү биле үжүүр былаашкан Моолдун төлээзи Мундуу Баттулга.

Россияның чемпиону Илургун Александров биле 2013 чылда Россияның кадеттер аразына чемпиону, делегей маргылдаазының киржикчизи Ай-Хаан Ондар оларның аразына болган. Маңаа бистиң чаңгыс чер-чурттуувус артык күштүүн бадыткап, чемпионнап кагды. Үшкү-дөрткү черлерни Хакасияның мөгези Алексей Медведев биле Казахстандан келген Султан Бейсов үлештилер.

Баир Ондар 65 килдиг мөгелер аразына чаңгыс-даа мөгеге октатпайн, бирги черни бүзүрелдиги-биле ээлээн. Кемерово чурттуг Александр Захарушкин – ийги, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Мерген Монгуш биле Шаанак Биче-оол олар үшкү-дөрткү черлерде болганнар.

70 килограмм деңзилиг мөгелерниң аразына Россияның эң шыырак дээн мөгелериниң бирээзи Меңги Мартай-оол чемпионнаан. Меңги Чудак – ийги база бир тыва мөге Арбак Сат биле Кемероводан келген Никита Куклин 3-4-кү черлерде болган.

74 килге Абакан хоорайдан келген Михаил Богановка күш чедер кижичок болган. Ол хостуг хүрештиң аргаларын, эң ылаңгыя хевиске чыдып алгаш, удурланыкчызын аай-дедир чайылдырып тургаш, саннар ойнап алырының талазы-биле бедик мергежилдин көргүскен. Моолдан келген Эрэнзэбинт Монхэрдэнэ – ийги, Тываның төлээзи Мерген Монгуш биле Кемерово чурттуг Роман Вершинский үшкү, дөрткү черлерни үлешкеннер.

86 килге Тываның төлээзи, хостуг хүрешке Россияның шыырак дээн мөгелериниң бирээзи Евгений Дүвендей түннел ужуражылгазында Моолдун мөгези Батулхан Нямсамбууну сан талазы-биле ойнап алгаш, чемпионнаан. Красноярскиден келген Артем Наболь биле Моолдун төлээзи Оргошит Шимтбаяр үшкү-дөрткү черлерде болган.

Грузиядан келген Рамази Харивашвили 97 килограмм деңзилиг мөгелер аразына Кемерово чурттуг Александр Захарушкинни сан талазы-биле ойнап алгаш, «Азия төвү» делегей маргылдаазының чемпиону болган Красноярск крайның мөгези Дмитрий Екименко биле Тываның шилиндек командалының төлээзи Шолбан Монгуш үш-дөрт дугаары болганнар.

Хостуг хүреш мөгелериниң эң аар деңзизи – 125 килограммдан өрү деңзиге мөгелерниң

хүрежинге бистиң чаңгыс чурттуувус, сумо хүрешке Россияның чемпиону, тыва хүреш республиканың Начын ат мөгези Айдың Отчуржап чемпионнаан. Айдың оон мурну дзю-до, самбо, сумо хүреште Россияның спорт мастери, бедик аттарга немей хос хүрешке база Россияның спорт мастери болганы ол. Кемероводан келген Егор Зубков – ийги Седип Ондар биле Моолдан келген Церенчимед Анхбаяр үшкү-дөрткү черлерде болганнар.

Хостуг хүрешке «Азия төвүнүн» шаңнал дээш Бүгү-эвилел чергелиг маргылдааның түннелин аңаа киржип келген спортчул тыва хүрешке «Найыралды одаа» деп тыва хүреш маргылдаазына база киржип турганнар. Ол маргылдаа оон соон ээлээн каш чылдарда болбаа. Бо удаада «Найырал-Дружба» деп чаа аттыг тыва хүреш солун маргылдаа июнь 14-чылда Кызылдың «Хүреш» стадионун болган. Аңаа 70 мөгелер киржип тыва чоннун национал оюну тыва хүрешке күжүн шенешкенин 8 эң шыырак мөгелерни аразына Тываның Арзыла мөгези Сайын-Белек Түлү Начын мөгелер Айдың Отчуржап, Ай-Демир Монгуш, Начын Монгуш, эрткен чылгы Наады хүрежинге аныяк мөгелер аразына шүүлген Эрзинден Баазар Баткар, Мөңгүн-Тайганың мөгез Аяс Кула, Каа-Хемниң мөгез Владик Шарап болгаш Моолдун Увс аймактың Чаан мөгези Мундуу Баттулга олар киргеннер.

Дараазында салыгга Мундуу Баттулга Владик Шарапты Ай-Демир Монгуш Аяс Кула Сайын-Белек Түлү Начын Монгушту, Айдың Отчуржап Баазар Баткар оларны тус-тузунда октааш, эң шыырак дээн 4 мөгени аразынче кирип келгеннер.

Дөрт мөгениң хүрежинге Сайын-Белек Түлү Ай-Демир Монгушту, Мундуу Баттулга Айдың Отчуржапты октааш, чемпион ат дээш хүрежи биле үнүп келгеннер. Тываның Арзыла мөгези Сайын-Белек Түлү бедик адын бадыткап, Увс аймактың Чаан мөгези Мундуу Баттулганы октааш, «Азия төвү» шаңнал дээш делегей чергелиг хостуг хүреш маргылдаазының сөөлгү хунунун оюну – тыва хүрешке чемпионнап каан. Үжүүлешкен мөге, бистиң аагы чывыс Мундуу Баттулганы тыва хүрештиң аарыкчылары эки билер. Ол Кызылдың «Хүреш» стадионунга чаңгыс эвес удаа содаплангаш, девип үнүп турган.

Владимир ЧАДАМБА, Авторнун тырттырган чуруктары.

БУЯН СЕТКИЛДИҢ ШҮЛҮКТЕРИНИҢ СОЛУНЗААЗЫ

Амгы үеде тыва поэзия де-
гей литературазы-биле бир
мей чүгле солун-сеткүүлде,
ынарда эвес, а Интернет четки-
нде база парлаттынып эгелээн.
Ном үндүрүп алыры саң-хөө
тыры-биле дорт холбаалыг
де Интернет четкизи аныяк
торларга чогаалдарын ном-
чука чедирер аргаларның
рзззи апарган. Ол чүүл амгы
ның номчукчуларына таа-
мчалыг-даа. Ынчалзажок
тернет-номчулганың багай
дары база бар. Авторларның
ыдыктары шүлүктөрүн Интер-
нет четкизинче редактор ажылы
а боттары дорт парлап турар
лаш, чогаалдар шынар тала-
биле аңгы-аңгы деңнелдиг.
аңгы амгы тыва эстраданың
ыларының сестеринде лите-
руруг дылдың хажыдышкын-
ы эвээш эвес. Ол нарын ай-
ыгны 2008 чылда филология
емнериниң кандидады О.М.
а тыва ырыларның поэтиктиг
үлелениң дылын сайгарып
а көдүргөн. Ол ажил "Сибирь
ионнарында культура, уран
п, өөредилге" деп эртем-прак-
тиг конференцияның чыын-
ына парлаттынган (2008).

"Контактыда" социал чет-
иң бөлүктөрүндө эң-не неп-
еңгей бөлүктөрүнүң бирээ-
"Буян Сеткил. BS". Ол
үкте амгы тыва эстраданың
лдызы) Буян Сеткилдин
адыкчы ажилдары-шүлүк-
и болгаш оларның сөзүнге
эзни ырылары кирген. Бө-
үң киржикчилериниң (номчук-
ырының) ниити саны 5 муң
г. Ынча хөй кижиниң ки-
нгейин хаара тудуп турар
үктөрүнүң онзагайы чүдөл?

Буян Сеткил дээрге Буян
ыгларның чогаадыкчы шола
Ол бот-допчу-намдарында
үк бижиер салым-чаяанының
рлыг турда билдинип келге-
бижээ. Ол бир дугаарында
чыл байырлалының ду-
нда баштайгы одуругларын
аткан. Буянның ада-иези
н чогаалга, номчулгага ынак
Оларның үлегери-биле Буян
а болгаш орус литератураның
сииктериниң чогаалдары-
е элээди чылдарында-ла
шкан. Ооңынак шүлүкчүлери
Есенин, М. Кенин-Лопсан,
ржаа.

Ынак чогаалчыларының
ы Буян Сеткилдин сөс
авырының байырынга сал-
чедирген болзажок, ооң
үктөрүндө моон мурнун-
ыва литературага турбаан
овур-хевирлер уран-чечен
ттунган. Аныяк авторнуң
үктөрүнүң лириктиг маа-
ы "дээвири чавыс ыяш ча-
пыг", "демир четки херген
нуг", "малгаш, доозун болу
вен, майтак, эрги майык-
штыг", "суугузуна хымы-
ын чылыткаштың сузудур-
актап орап" "ууштап каан
ышкаш уян-чымчак сеткил-
", "угу дежик улчумал".

Буян Сеткил ынакшык тема-
чуруурда база номчукчуларга
ыш хөөннерден ойлаарын

оралдажып турар: душтук кыс
«бажы шала согаш кыннып,
удумзураан дииспеек дөг» чап-
танчыг. Ынак эжинге кагдырган
оолдун "ынай чүрээ ынаазы чок
хараача дөг чулуп чоруй баар".
Ынакшыл "өйлөп-өйлөп чүңнү
ээрли, шөйгөни дөг сагындырар".
Авторнуң "Самнаал, камнаал"
деп шүлүүндө "инелер кырынга
кызыл-даван самнаал" деп шим-
чээшкенин омур-хевириниң ар-
тында чажыт утка бар. Ол чажыт
бодалды чазып номчуур болза,
амыдырал-чуртталга чеже-даа
нарын болза, бергелерни кады
ажып эртип, аас-кежиктиг чурт-
таал, ынакшылывысты камнаал
дээн уткалыг.

Буян Сеткилдин шүлүктөрүнүң
бир онзагайы - сарыг шажын
өөредиглеринге чоок хөөннүү.
Автор аңаа хамаарыштыр мын-
чаар чугаалаан: "Бодалдарым
шажын-биле сырый холбаалыг
болганындан, ооң дугайында
шүлүктөрүм чайгаар төрүттүнер.
Шак ындыг шүлүктөрү бижириге,
номчукчуларга ажыктыг-даа".

Очалаңның хилинчээндө
Оттуп келир арганы бээр,
Өөрлерим(-ни) хостап алыр
Өөредиг дээш сеткил хан-
дым. ("Чылдып келир кижини ка-
йыл")

Бо одуругларда кижиниң ажык-
кончаа сүрер дээш чуртталганың
кол сорулгазын медресе бил-
бейн, сагыш-сеткили хоозураңгай
чурттап чоруурун элдээрткен.
Очалаңның хилинчээндө хос-
талыры "хоозун" күзелдерден
ойталаары. Лириктиг маадыр
мында Бурганның күзелдерден
канчаар ойталаарын айтып ту-
рар өөредиин билип алганынга
канчаар-даа аажок өөрүп, эш-
өөрүнгө ол буянның медээни
чедирер күзелдин илередиң турар.

Буян Сеткил кижилериниң дол-
гандыр болуп турар чүүлдерге,
а харын-даа боттарынга бе-
зин тоомча чок хамаарылгазын
шүлүктөрүндө сойгалаан. Чижээ-
лээрге, ооң "Эжен-не бо, амгы
шагда..." деп шүлүүндө амгы
үениң чамдык төлээлериниң ада-
өгбелеривистиң арганы чүгле
хүндүткелдин демдээ кылдыр,
ужур эдертип ижер чораан чаагай
чаңчылын сагывайн, өй-хемчээл
чокка "четтирип" чоруурун эл-
дээрткен:

Араганы аксындыва
Ажынадыр кудуп алгаш,
Ала караа өлөрерип,
Адыгузун болуп хуулар.
Сөөлгү ийи одуругда араганың
кижиниң организмге хоразын,
эзирик кижиниң ниитилел-
де айыыл тургузуп турарын
көргүскөн. Автор аныяк-өскенге
арагалаашкынның хоразын ай-
тып, ооң багай салдарын кичээ-
дирип турар.

Дараазында шүлүктө автор
чонунуң аразында ажил-ишке
тура чок кижилериниң барын эл-
дээртип, оларның омур-хевирин
республикада чурттап турар өске
омак-сөөктүг чоннарның эрес-ке-
жээ төлээлеринге удурланыш-
тыр чураан. Ооң-биле бергелеш-
тир номчукчуларын төрөөн черин
төлөптүг элээринче кыйгырып

турар:

Чалгаа, шүшпөң болзувусса,
Чараш, ыдык Тывавыска
Ажылга ынак хары чоннар
Аалзынып, турумчуурлар.

Аныяк автор чүгле хууда ли-
рика-биле кызыгаарланмайн,
ниитилелдин чидиг айтырыгларын
көдүрүп турары өөрүнчүг.

Сөөлгү үеде Буян Сеткилдин
бөлүүндө ийи одуругшыл шүлүктөр
көстүп келген. Олар амгы тыва
поэзияге чаа хөөннү кирип
турар:

Карактарым дамырлары
Кызыл-кызыл.

Орунумдан тура бээр мен,
Удуп-удуп.

Ойлаан сеткил ийлей
бээр-дир,
«Улуп-улуп».

Аккыр харлар бадып туру,
Ужуп-ужуп.

Шүлүктүн бот-тускайлаңы:
хевир-тургузуу, строфа бүрүзүнүң
ийиги одуругларының ритмики-
ти. Домактарның кежигүннери
чаңчылаан туруштарындан хос-
туг болуп турары-биле одуруг-
ларга тускай ритмиктиг аянны
кирип турар. Шүлүктүн лириктиг
маадырының сагыш-сеткилинде
— чааскаанзырал.

Чааскаанзырал авторнуң
"Чедир ишпээн шайым чеми
караган-дыр" деп шүлүүндө база
бир онзагай көргүстүнгөн. Үш
одуругда — лириктиг маадырның
быжыгалы кошказай бергенинден
кыйыраар сандайы; чааскаанзы-
рал, саарзыкталган сагыш-сет-
кили; ынак эжинден чарып каан
салым-чолу. Оларда эге, сөөлгү
болгаш иштиги аянажылга база
чедишкенин ажыглаттынган.
Утказында-даа, тургузуунда-даа
чергележилге:

Сандайымга олурарга,
кыйыраар-дыр.

Сагыжымда бодал сени
кыйгыраар-дыр.

Салымывыс бисти чарып,
кыйгыраар-дыр.

Буян Сеткилдин шүлүктөрүнүң
онзагайын чугаалап тура, олар-
ның аразында чедимче чок оду-
ругларның барын айтыр апар.
Аныяк авторнуң частыры — чам-
дык сестерни утказынга дүүштүр
ажыглавын баары. Чижээлээрге,
авторнуң "Чашты берээл" деп
шүлүүндө шывык аажок чоон:

Аажок чоон шывык-биле
Арындыва сокканы дег,
Аарышкылыг бодалдарны
эккээр деп бе?

Тыва чон "шывык-биле ай
дээр" (мал-маганга хамаарыш-
тыр), "шыйлагар шывын сыы-
ладыр чайып чораан" деп чугаа-
лажыр чораан. Ийиги чижекте,
шывыкты чаяарга, "сыг-сыг" дээн
үн дыңналыр, ол хире чиңге
ышкажыл. Шывык хөй кезинде
суук тал будуу болур. Ону чүгле
сывындан үзүп каан азы боду үстү
берген турда ынчаар адаар. Ын-
чап кээрге, шывык "аажок чоон"
болбас. А "аажок чоон" деп сөс
хөй кезинде будук (чадаң ыяш-

тар будуундан аңгыда), чудук,
ыяш деп сестер-биле кады ажыг-
латтынып чоруур: "аажок чоон
чудукту аргажып көдүргөн", "чоон
будуктарны доораар", "аажок
чоон унуг ыяш" дээш, оон-даа
өске чижектерни кирип болур.

Буян Сеткил бир шүлүүндө
"сааладыр чурттап бээр мен"
деп бижээ. Лириктиг маадыр аас-
кежиктиг болурунга бүзүрелин
илередиң турар:

Хендир туткаш аргадыва
Хере базып кире бербейн,
Салымымны манап алгаш,
Сааладыр чурттап бээр мен.

Автор мында "сагланадыр
чурттап бээр мен" дээн утканы
илередиң бодаан. Аас-кежиктиг
чуртталганы чечек-чимистиң,
үнүштериниң сагланадыр өзүп,
өрү хүнче чүткүп үнеринге дө-
мейлеп, "сагланадыр чурттаар"
дээр болгай бис.

Ол ышкаш Буян Сеткилдин
шүлүктөрүнүң поэтиктиг шына-
рын кара чугаа стили бадырган:
«Шуут хөй-дир бе?» («Соок-тур
бе?»), «шартак, ызыр огу мени
ам-даа чаш дөг...» («Дырыш-
кактыг, кадый берген холдар-би-
ле...»), «үңгүттүнүп, удуп, оттуп
чурттап чор мен» («Аравыста
чажыдывыс болзун, өңнүк»).
Автор үстүндө чижектерде шуут,
шартак, үңгүттүнүп деп сестерниң
утка-шынарынче кичээнге сал-
бааны илдең. Оларны солуптар,
сөзүглелдин утказынга дүгжүр
уран сестер бар болгай.

Черле ынчаш, чүгле Буян
Сеткилдин эвес, а тыва эс-
траданың өске-даа төлээлериниң
ырыларының сестеринде часты-
рыглар хөй. Уран чогаал, ыры-
хөгжүм — чоннуң сагыш-сеткил
культуразының чарылбас кезээ,
олар угаан-бодал сайзыралына-
га, өзүп орап салгалдың кижини
мөзү-бүдүжүнүң хевирлетти-
неринге салдарлыг болганда,
аныяк авторлар профессионал
чогаалчыларның арга-сүмезин
ап, шүлүктөрүнүң, ырыларының
шынарынче кичээнге салыры
күзенчиг.

Ниитизи-биле чугаалаарга,
Буян Сеткилдин шүлүктери утка-
шынарында болгаш хевир-тур-
гузуунда чаа чүүлдерниң бары-
биле онзагай. Ооң шүлүктөрүндө
номчукчуларның "таныыры" эпи-
теттер, деңнелгелер эвээш ажыг-
латтынып турар. Буян Сеткилдин
ханы уткалыг бодалдары, бодунуң
тывыжы болган омур-хевирлери
номчукчуларының сонургалын
оттуртуптар сорунзалыг. Ынчал-
зажок авторнуң чамдык сестерни
утказынга дүүштүр ажыглавын
баары харааданчыг. Буян Сеткил
моон сонгаар сөс бүрүзүн ху-
магалыг ажыглаар, литература
теориязын өөренип, чогаадыкчы
салым-чаяанын сайзырадыр бол-
за, ооң шүлүкчү кылдыр өзүп кээр
барымдаазы бар.

Шончалай МААТЫ-ООЛ,
ТГТШИ-ниң чечен чогаал
секторунуң эртем ажылдак-
чызы.

АНЫЯКТАР- БИЛЕ КАНЧАП ДЕҢНЭЭРИЛ?

Шагаан-Арыг хоорайга бо-
луп эрткен хоочуннар конкуру-
зунга хамаарыштыр бодалда-
рымны бижиң көрейин. Конкурс
болуп турда, оон-моон келген
концерт киржикчилери көңүс
аныяк улус деп көөр чордум.
А бистиң «60 хардан өрү»
деп клуб кежигүннери-биле
деңнээр аргажок. Бистиң тан-
цычывыс 80 хар ажыг, ыраажы-
ларывыс 70 хар ажыг.

Назы-хар болгаш клубтар-
ның кажан тургустунганын ап
көөр чүве болза, бистиң клуб
Тывада бир дугаар тургустун-
ган, бо чылын 24 чыл болган,
ол дугайында номнарны-даа
үндүргөш, дуржулга солчулганы
кылдыр чамдык кожууннарже
тараткан бис.

Эңүр, эңүлүг назылыг клуб-
тун дугайында, улуг шаңналга
четпээн-даа болзувусса, аас-
биле каш сөстен чугаалаан
болза деп бодаар кижини чордум.
Клубту үндезилеп тургузарына
психология эртемнериниң док-
тору Наталья Оюновна Товуу
улуг үлүүн кириген, боду бис-
терни Дус-Хөлде дыштанылга
черинче солун эртем-практик-
тиг конференцияларже бо-ла
чалаар. Ооң-биле харылзаавыс
быжыг. Өске кожууннардан кон-
церт киржикчилери кылдыр кан-
дыг-даа клубтар чок, ажылдап
турар аныяктарын чыып алгаш,
ырадып, танчыладып каапкан.

Бирги черин алган Эр-
зин кожуундан 40-50 харлыг
аныяктарның концерти эки-даа
болбайн канчаар, ол улус-би-
ле бисти канчап деңнээрил?
Бисте 90 харлыг кижини ырап,
80 ажыг харлыг кижини танчы-
лап турар дээрге-ле, ховар
таварылга-дыр. Удуртукчуус
83 харлыг, тыл хоочуну, ол
клубта 20 ажыг чыл болган,
ол фронтуга улуг дузазының
дугайында ачазының чүрүүн
тудуп алгаш, чугаалап турду.
Өске-даа кежигүннер — Зинаида
Бурьянова, Раиса Сүге-Маадыр
база фронтучу ачаларының чу-
руктарын көргүскөш, тайылбыр
кылды. Чуруктарга делгелгени
клубтуң оралакчы даргазы
Майя Оюновна кылган.

Жюри улустун концерт про-
граммазын таптыг көргөн болза,
назы-харын барымдаалаан
болза деп бодаар-дыр бис.
Кымнарны хоочуннар деп са-
наар чүвөл, оозу база бил-
динмес. Хоочуннар дээрге 60
хардан өрү улус боор эвес чүве
бе, 50-55 харлыглар ам-даа
ажылдап турар, аныяк, чиик,
сергек улус ышкажыл.

Бистиң клуб республикада
чаңгыс-ла үр хуусаалыг туруп
турар, чүгле ырап турар эвес,
А.С. Пушкин аттыг библиотекага
дугуржулга езугаар аныяктарга,
студентилерге ужуражылгалар-
ны эрттирип турар бис.

Келир чылын конкурс Эрзин
кожуунга болур деп чарлаан
болганда, ол бүгүнү ол чер
улузу шын көөр болза эки-
дир. Бо четпестер дугайында
чоокта чаа хоорайның хоочун-
нар чөвүлелинге хуралга база
чугаалашкан. Аныяк ажылдак-
чылар аразында улуг назылыг-
ларны арай куду көөр, оларны
чүнү-даа билбес кырганнар
деп бодаар байдал база бар.
Кымның-даа кырыыр үеи кээр,
«кызыл-дустары» кымны-даа
ойбас деп чүвени билип алза
эки.

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы, Россия
Федерациязының улус өөре-
дилгезиниң тергини.

РЕСПУБЛИКА ТЫВА ХУРАЛ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СУМОН ЧАА-ХОЛЬСКИЙ ЧАА-ХОЛЬСКОГО КОЖУУНА

от «17» июня 2015 г. с. Чаа-Холь № 79

О назначении выборов депутатов Хурала представителей сумона Чаа-Хольский Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва четвертого созыва

В соответствии с пунктом 2 статьи 7 Устава сельского поселения «Сумон Чаа-Хольский Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва» Хурал представителей сумона Чаа-Хольский Чаа-Хольского кожууна РЕШИЛ:

1. Назначить дату выборов депутатов Хурала представителей сумона Чаа-Хольский Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва четвертого

созыва 13 сентября 2015 года.

2. Настоящее решение вступает в силу со дня официального опубликования.

Глава - председатель Хурала представителей сельского поселения сумон Чаа-Хольский Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва В.Доржу.

Извещения

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям Администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданина Российской Федерации Чангы-оол Ундэс Омаковичу о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения, с разрешенным использованием для животноводства с кадастровым номером 17:12:1102003:1 общей площадью 10000000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с.Берт-Даг, местечко «Хоорлуг-Кондей».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

И.о.начальника отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям Администрации Тес-Хемского кожууна С.Сырат.

Отдел земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна, поступило заявление от гр. Салчак Чойганы Долбан-ооловны, о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 3 (три) года, из категории земель населенных пунктов, общей площадью 800 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сесерлиг, ул. Доргун, д. 2, разрешенное использование - для индивидуального жилищного строительства.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В.Кужугет.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина РФ Чулдум Айдын Экер-ооловича о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:01:0401082:175 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Тээли, ул.Адыгбай, д.2а, разрешенное использование: пищевая промышленность, с общей площадью 749 кв.м.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по

данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественных отношений Сундуй А.А.

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Российской Федерации Делгер Сарыглар Айдановича вх. №394 от 21.05.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0301013:202 по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с.Бора-Тайга, ул. Кара-Сал Павел, д. 14а общей площадью 1018±11 кв. м в аренду на 3 (три) года для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям Ч. Монгуш.

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун» поступило заявление от индивидуального предпринимателя Сваловой Валентины Октековны №79 от 06.02.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1101002:2 по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, местечко Алды-Доргун села Кара-Чыраа с общей площадью 50000_1957 кв. м в аренду на 49 (сорок девять) лет для оздоровительной деятельности из категории земель особо охраняемых территорий и объектов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с.Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям Ч.МОНГУШ.

«ПУТЬ К СЕБЕ» эмнелге-диагностика кабинеди

Тыва Республиканың хей санныг чурттакчыларының дилээ-биле эмчи
КАРА-ТОННУГ АННА ОМНЕЕВНА улусту хүлээп алырын катап эгелээн

адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 137 (мурнунда «Оптика» сады турган чер, Орус культура төвүнүн артында)
ХҮННҮҢ-НЕ 09.00 шактан 18.00 шакка чедир хүлээп алыр.

Дыштаныр хүн — улуг-хүн. 8-923-550-7072, 8-923-543-2001 телефоннар дамчыштыр баш удур бижидип алыр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ачавыс Владимир Кончук-оолович САТ июнь 13-те 60 харлаан.

Ол — 3 уругун, 1 оолдун үлгерлиг ачазы, эргим, ынак эжи чөлengiи база хей уйнуктарының хүндүткелдиг кырган-ача ачавыс аажок баштак аажы-чаңгы, мөзү-бүдүштүг, эш-өөрзү зааргак, биче сеткилдиг кижиги. Ол — күш-ажылдың хоочуну, х

дарда күрүңгө улу хуузуң кириген. Ты болгаш Россияның хүндүлел бижикте эдилекчизи. Ол о чылдарның дургу өвүр кожунун ажилга хаара тудар удурткаш, хүндүлү танылгаже үнзе-даг төлүнүн, уйнуктар эргим эжиниң ча

чөлengiи бооп, хуу мал ажилын кылып чоруур. Ынчанга выска дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Эргим ачай, 60 харның бедик артын алып келдин, Эң-не чазык шырай-арның, аныяксыг хөвээр-ле-дир, Ававыстың ынак эжи, аас-кежик дарганчызы сен. Ажы-төлүңгө үлгөр бооп, чоргааралды оттурар сен. Ынак ачай, өртемчейиниң өндүр,

чырык сылдыстары сүлдөң бол, Келир үе өөрүшкүлүг, кежик улуун авам-биле дески болз, Аравыска ам-даа хей чыл буян тарып, Ажы-төлүң «Алдын Хүнү» болуп чору, ынак ачай!

Өөнүң ишти, ажы хей санныг уйнуктары

Бистиң ачавыс Виктор Сурастович ОЮН июнь 15-те 55 хар

Дооскан эртемийиң аайы-биле аңгы-тывыш ажил-агыиында хей чылдарда шаңнал-макталдыг ажилдап келген.

1980-1982 чылдарда Афган дайынының киржикчизи. Оглу, кызының база уйнуунун ачазы, кырган-ачазы, ававыстың быжыг чөлengiижи.

Ачавыска кадыкшылды, узун назыны, ажилыңга чедиишкинни күзедивис.

Уругларындан.

Мөгейиг

Бистиң хүндүлүг өгбевис, ынак ачавыс, Баян-Тала суму алдарлыг малчыны Эрес-оол Сандыкович Монгушту (Де сөөлгү оруунче үдежип, дуза кадып келген бүгү төрөл чону улуу-биле четтирип, черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ишти, уруглары, күдээлери, уйнуктары

Бистиң эргим, ынак оглуус, дуңмавыс, кады чурттаан э чөлengiижи, 3 уругларының ынак ачазы, авазының хеймер Кууларларның хеймер күдээзи Буян Семис-оолович Сенги-Д аныяк назынындан, чырык өртемчейден халаптыг аарыгның ур дан үр эвес аарааш, кезээ мөңгөде чарлып чоруткан.

Сөөлгү оруунче үдежип, чайның изиин изиг дивейн, чө ыраан ырак дивейн, Бай-Тайга, Тожу кожуннарда к төрелдеривиске, дуңмаларывыска, улуг күдээмге, школа дире лары дуңмаларымга, оглумнун чаңгысклассчыларынга, эгин эдержип, кады ажилдап чораан эштеримге, кернимниң чаңгыс низацияда ажилдап чоруур коллегаларынга, оглумнун кады аж чораан эштери оолдарга, оглумну хүндүлөп, үнелеп төрзэн чер алдын довураан эккелген эштеринге, дириг роза чечектерни: салган эжинге, Сосновка школазында тыва дыл башкызы б ажилдап чоруур чаңгысклассчызынга, Кызыл хоорайдан, Сукпа келгеш, хонуп, хүнзеп турган дуңмаларымга, кудаларымга, ТОО 1990, 1995 чылдарда дооскан доозукчуларынга моральдыг бо материалдыг дузаны чедирген бүгү-ле эриг баарлыг чонув кажыдалывысты үлөжип келгени дээш өг-бүлөвистиң мурну черге чедир мөгейип тур бис.

Ажык сеткилдиг, төрөлзек, чугаакыр, дузааргак, шевер лантылыг оглуус дугайында чырыктылыг тураскаал би чүрөктеривиске кезээ мөңгөде артар.

Өөнүң ишти, авазы, төрөлд

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5824. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000073; БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Респуб талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртү Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодаалдары редакци туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фалары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.